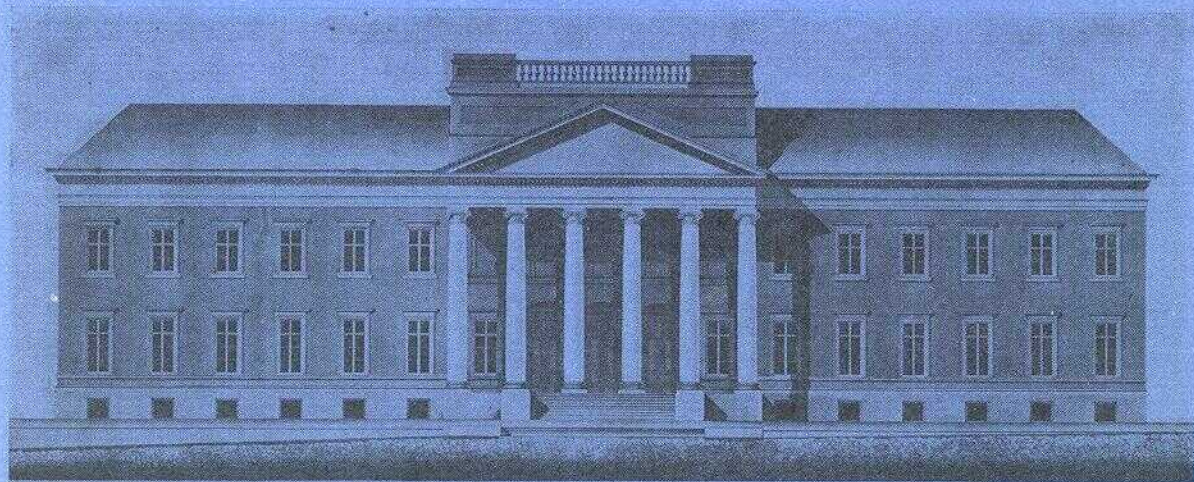

Bulletin KNOB

2

JAARGANG 74 | APRIL 1975

Inhoud

A. VAN DER WOUDE
J. F. Scheepers (1818–1886), Architect
te Groningen 55

Kortere bijdragen

H. VAN DER WAL*
De bouwgeschiedenis van het huis Drakenburg
te Utrecht 71

H. J. ZANTKUYL
Restaureren in Amsterdam 80

Monumentennieuws 85

KNOB 87

Archeologisch Nieuws 89

* Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, en van de Nederlandse Museumvereniging

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofdredacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht
54 bv Amsterdam 1003 Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB en van de Nederlandse Museumvereniging. Jaarlijkse contributie leden KNOB f 25,—, leden KNOB en Ned. Museumvereniging f 15,—, verenigingen f 35,—, studentleden f 10,—. Giro 140380 van de KNOB te Utrecht. Losse nummers f 7,50 per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden, tel. 071-46646

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER *mr. dr. L. de Gou*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorters-
straat 22, Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a.
Janskerkhof 22, Utrecht*

Ir. P. van Dun, drs. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld, mr. H. E. Phaff, drs. Meta A. Prins-Schimmel, jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, dr. J. G. N. Renaud, drs. I. L. Szénássy, P. L. de Vrieze, drs. W. H. Vroom

Bijdragen

Auteurs worden verzocht bijdragen voor het Bulletin KNOB in tweevoud te zenden aan de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54 bv Amsterdam 1003. Een zorgvuldige voorbereiding van het manuscript vergroot de kans op een snellere opname; richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

J. F. SCHEEPERS (1818-1886), ARCHITECT TE GRONINGEN

A. VAN DER WOUDE

Van de bouwpraktijk in de provincie Groningen in de vorige eeuw weten we nog vrijwel niets. De stimulansen, beperkingen en motieven die er een rol bij speelden zijn alleen incidenteel bekend, en van de architecten kennen we vaak niet de naam – of wel de naam maar niet het werk. J. F. Scheepers is een van deze vergeten architecten. Door enkele gelukkige vondsten en onderzoek in archieven kon een klein oeuvre samengesteld worden. Zonder enige twijfel is deze lijst bijzonder onvolledig, maar door zijn gevarieerdheid geeft hij waarschijnlijk toch een goede indruk van Scheepers' werkzaamheden. Hij werd vergeten – wat niet verwonderlijk is, want in zijn milieu en tijd werd de positie van architect nauwelijks geacht; bovendien brandde het Academiegebouw van Groningen, zijn hoofdwerk en waarschijnlijk het enige gebouw dat zijn naam had kunnen doen voortleven, in het begin van deze eeuw af. Daar komt nog bij dat zijn werk moeilijk of niet van dat van zijn tijdgenoten te onderscheiden is. Dit geldt vooral voor Scheepers' woningen, waarvan er enkele op de *œuvrel*ijst voorkomen. Ze zijn van een zò algemeen verbreid type, dat de aantrekkelijke veronderstelling dat het bouwen van dit soort huizen Scheepers' voornaamste bron van inkomsten was, wel nooit te bewijzen zal zijn.

Biografie

Johan Franciscus Scheepers werd op 24 januari 1818 in Groningen geboren als zoon van Henricus Scheepers en Maria Catharina Campel. Hij werd timmerman, evenals zijn vader en zijn grootvader Joannes. De praktijk op de werkplaats van zijn vader werd toen hij veertien jaar oud was, aangevuld met de theoretische lessen van de avondschool – de latere academie Minerva. Hij werd toegelaten tot de afdeling Bouwkunde en

Toegepaste Werktuig- en Zeevaartkunde en won tweemaal de jaarlijkse prijs voor het bouwkundig tekenen. Na vier jaar, in 1836 (het voorlaatste leerjaar), werd hij „geroyeerd”, waarschijnlijk wegens het te dikwijls verzuimen van de lessen¹. In hetzelfde jaar nog bood hij zich aan als leeraar bouwkundig tekenen – bij wijze van grap? Zijn brief werd voor kennisgeving aangenomen. (Twintig jaar later kwam hij overigens werkelijk voor deze functie bij Minerva in dienst)².

Hij bleef intussen in het bedrijf van zijn vader werken, totdat hij in het begin van de veertiger jaren de kans kreeg zelfstandiger op te treden: zijn ontwerpen voor een nieuw universiteitsgebouw in Groningen werden goedgekeurd en hijzelf kreeg een belangrijke rol bij de uitvoering ervan. Het kan haast niet anders dan dat deze opdracht, die van groot plaatselijk belang was, hem een vooraanstaande positie in zijn vak bezorgde. Dit blijkt al uit de beroepsomschrijving op zijn huwelijksacte (1845): hij liet zich in plaats van „meester-timmerman” voortaan „architect” noemen – maar hierbij moet worden aangekend dat deze statusverandering in die tijd nog niet veel ingehouden kan hebben.

Hij kreeg een aantal interessante opdrachten: enkele kerken, pastorieën, het nieuwe weeshuis, maar het is toch niet aannemelijk dat hij bedoeld is met „... een bekend Groninger architect uit die tijd, die een heel deftig heer was”, die de zestienjarige C. H. Peters (1847–1932) tot voorbeeld gediend moet hebben³. Zeker volgens 19de eeuwse normen kan Scheepers niet deftig geweest zijn. Het lijkt erop dat hij in de meeste gevallen zelf de aannemer was van de woningen die hij ontwierp⁴ – overigens een zeer gebruikelijke gang van zaken –, en vrijwel zijn gehele leven woonde hij slechts heel bescheiden tegenover „zijn” Academiegebouw, in een van de twee

¹ Archief van de academie Minerva (gemeentearchief Groningen, hierna te noemen G.A.G.).

² Voor zover in het (niet volledige) academiearchief nagegaan kon worden voor de duur van ruim een cursusjaar: 1856 tot januari 1858.

³ Ir. J. A. Mulock Houwer, „C. H. Peters”, *Maandblad Groningen*, X (1927), 1, 7.

⁴ Een goede aanwijzing hiervoor is dat Scheepers' naam maar tweemaal voorkomt op de uitvoerige lijst van aanbestedingen in de jaren 1866–1882 in Groningen, door H. J. F. de Roy van Zuydewijn samengesteld uit de advertenties in bouwkundige tijdschriften (Delft 1971, typoscript).

huisjes die tegen het koor van de oude (voormalige) Broerkerk waren aangebouwd ⁵.

Scheepers overleed ook in Groningen, op 4 maart 1886. De jongste van zijn beide zoons, Johannes Franciscus Martinus (geb. 1856), zette de familietraditie voort door op zijn beurt het beroep van zijn vader te kiezen; het staat vast dat ze reeds in 1874 samenwerkten ⁶. Joannes' naam komt overigens niet voor bij de architecten die rond de eeuwwisseling de belangrijkste opdrachten in Groningen uitvoerden.

Het Academiegebouw ⁷

Al in 1822 hadden de curatoren van de groninger universiteit aan de regering bouwplannen voor een nieuw, veel groter Academiegebouw voorgelegd, omdat het bestaande gebouw te klein en bijna bouwvallig geworden was ⁸. De regering weigerde de niet eens bijzonder ambitieuze plannen goed te keuren: de aanhoudende economische malaise maakte een zeer strak bezuinigingsbeleid noodzakelijk.

De zwakke financiële positie van de staat werd in het volgende decennium nog sterker aangetast door de afscheiding van de zuidelijke Nederlanden in 1830 en het kostbare in stand houden van de status-quo in de jaren daarna. Ook het hoger onderwijs ondervond de gevolgen daarvan. In de veertiger jaren werd het Atheneum van Franeker gesloten, en de regering overwoog eveneens de opheffing van een van de drie universiteiten, Utrecht, Leiden of Groningen.

Juist in deze sfeer van onzekerheid over het voortbestaan van de Academie deed de wethouder van Groningen mr. H. de Ranitz, de gemeenteraad in 1842 het voorstel om op kosten van de stad zelf een bescheiden nieuw Academiegebouw te stichten, niet op een representatieve plaats aan een plein of in een hoofdstraat (voor grondaankoop was absoluut geen geld beschikbaar), maar aan de Broerstraat, waar de oude universiteitsgebouwen stonden en waar de gemeente zelf grond bezat. De bedoeling van De Ranitz' voorstel was tweeledig. In de eerste plaats zou een eind wor-

den gemaakt aan de deplorabele huisvesting van de hogeschool, en ten tweede zou het feit dat de initiatieven door de *stad* en niet door de universiteit waren genomen, een duidelijk blijk zijn van de grote waarde die Groningen aan haar universiteit toekende. Deze factoren zouden, in De Ranitz' visie, de positie van Groningen tegenover de bezuinigingsplannen van het Rijk aanzienlijk versterken (welke gedachte hij vooral wel zal hebben gebaseerd op het feit dat de universiteiten van Leiden en Utrecht eveneens uiterst slecht behuisd waren). De gemeenteraad stemde met het voorstel in, en vormde uit haar midden samen met de aangenaam verraste curatoren een commissie die het idee zou moeten uitwerken. De eerste notulen van de commissie dateren van juli 1842; het blijkt dat reeds in dit allervroegste stadium ontwerpen van Scheepers, die toen 24 jaar was, ter tafel kwamen ⁹.

Ook uit Huizinga's onderzoek is gebleken dat de aanvankelijke bouwplannen in de volgende jaren uitgroeiden tot een veel grotere onderneming: de stichting van een groot universiteitsgebouw dat alle functies in zich verenigde – ruimten voor representatie, onderwijs en onderzoek. Ook bij deze verruimde opzet zou de stad de stichtingskosten op zich nemen, die op een 150 000 gulden („anderhalve ton gouds'') geschat werden – ruim vier en een half maal zo veel als het oorspronkelijke plan had gevegd. Na de voltooiing zou het gebouw aan het Rijk worden overgedragen. In 1844 diende de commissie een uitgewerkt voorstel bij de gemeenteraad in, die zich gemakkelijk akkoord verklaarde en Scheepers' begroting en tekeningen goedkeurde. Over Scheepers „ijver, belangstelling en lof-felijke eerezucht" was de commissie bijzonder te spreken, wat er ook wel toe zal hebben bijgedragen dat hij als assistent-opzichter onder stadsbouwmeester D. H. Bos ¹⁰ in gemeentedienst kwam.

Het duurde tot januari 1846 voordat de rijks-overheid het stadsbestuur machtigde om de plannen uit te voeren, al diende dat dan te gebeuren

gana MDCXIV-MCMXIV, gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der universiteit te Groningen, Groningen 1914, 1-238.

⁹ De commissieverslagen, die voor Huizinga onvindbaar bleven (*o.c.*, 136), bevinden zich in het dossier 270 bl., G.A.G. Het is niet duidelijk hoe de relatie tussen Scheepers en de commissie tot stand gekomen is.

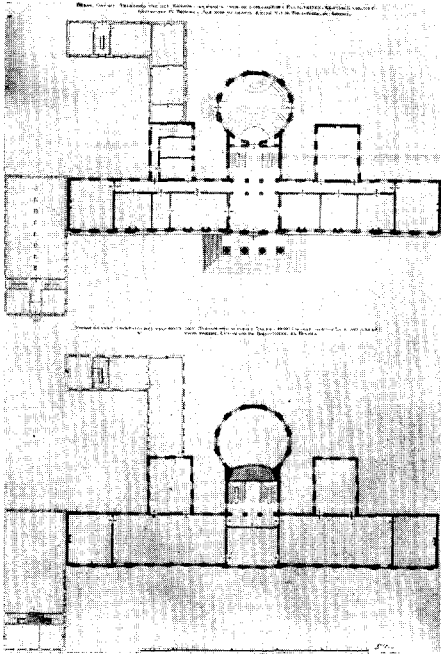
¹⁰ Van Bos is slechts bekend dat hij in 1849 de hervormde kerk te Saaksum bouwde (R. Steensma, „De kerk en toren te Saaksum", *Publikatie Stichting Oude Groninger Kerken* 1973, 194).

⁵ Kort nadat hij 65 jaar was geworden, werd Scheepers tot hoofdopzichter over het onderhoud van het Academiegebouw bevorderd (*Bouwkundig Weekblad*, IV (1884), 20, 141).

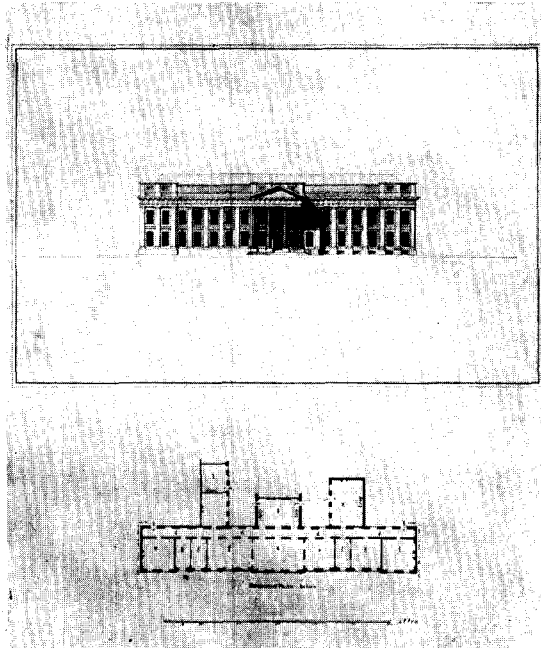
⁶ Bij de verbouwing van een in de aanbestedingsadvertentie niet nader genoemd huis in de St.-Jansstraat z.z. (lijst van De Roy van Zuydewijn).

⁷ Alle werken die hierna zonder plaatsnaam volgen, zijn in de stad Groningen ontworpen of gerealiseerd.

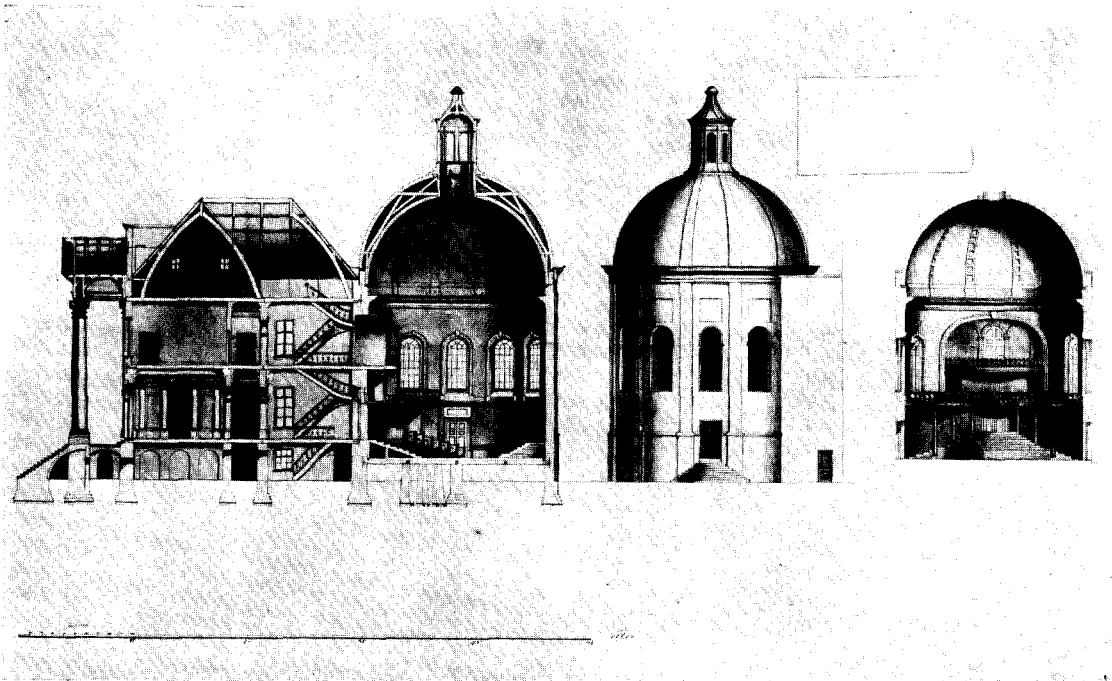
⁸ Voor de geschiedenis van de groninger universiteit zie de bijdrage van J. Huizinga in *Academia Gronin-*

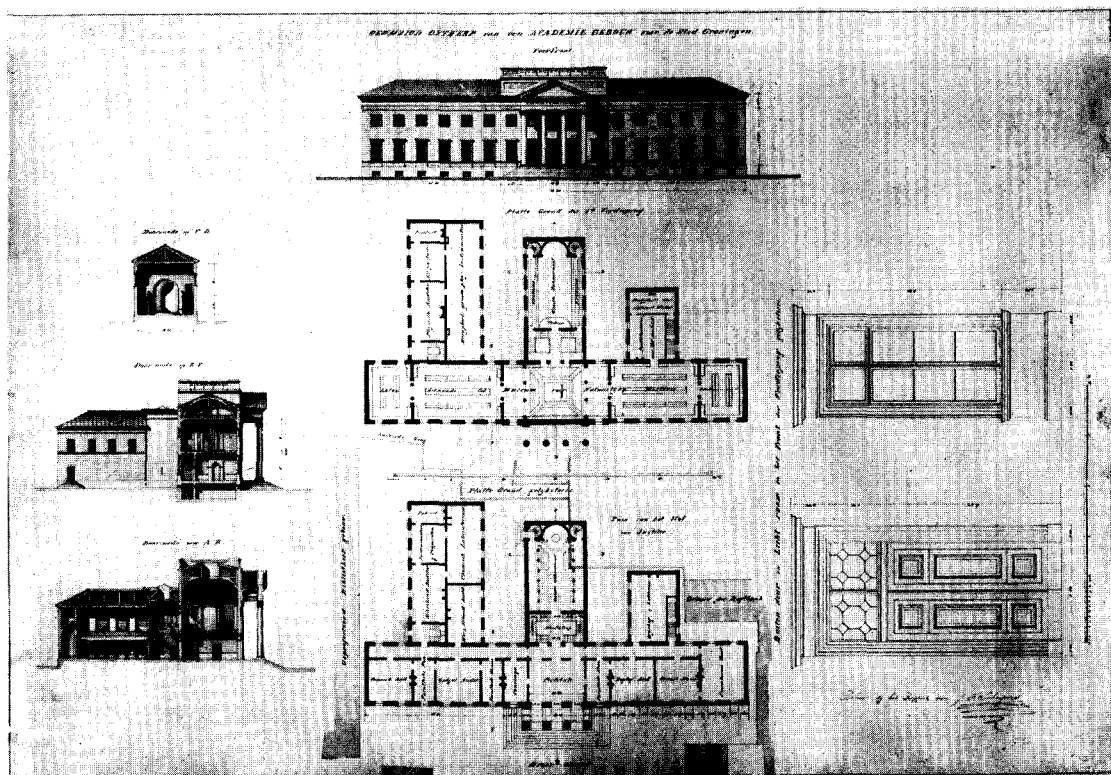
Afb. 1. Akademiegebouw, derde ontwerp, plattegrond parterre en eerste verdieping. (Curatorenarchief; Foto C.F.D.).

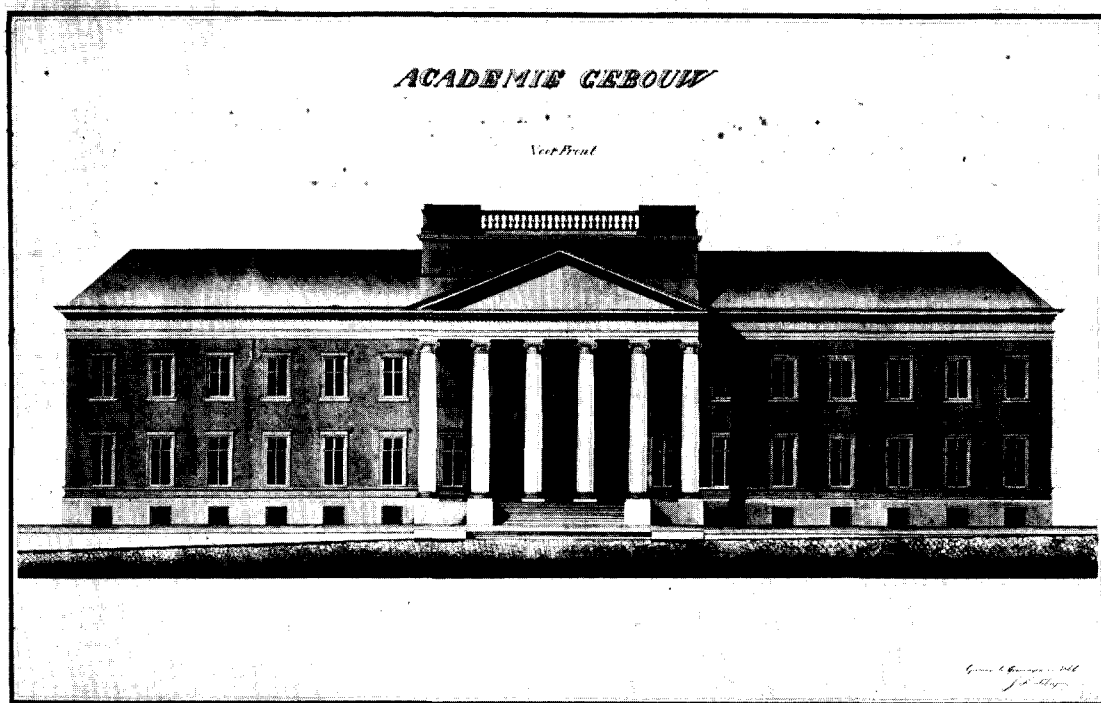
Afb. 3. Akademiegebouw, vierde ontwerp, voor-
gevel en plattegrond van de kelder. (Curatorenarchief; Foto C.F.D.).

Afb. 2. Akademiegebouw, derde ontwerp, doorsnee door de lengte. (Curatorenarchief; Foto C.F.D.).

Afb. 4. Akademiegebouw, vijfde ontwerp, voorgevel, doorsneden door de lengte, plattegrond parterre en eerste verdieping. (Curatorenarchief; Foto C.F.D.).

Afb. 5. Akademiegebouw, zevende, gerealiseerd ontwerp (in 1850 voltooid). Het gebouw brandde in 1906 af. (Curatorenarchief; Foto C.F.D.).

onder de supervisie van de curatoren en de hoofd-ingenieur van de Waterstaat in de provincie. De gemeente stelde Scheepers voor zich als opzichter aan – een bijzonder blijk van vertrouwen in dienst bekwaamheid en eerlijkheid¹¹. In oktober werd de eerste steen van het fundament gelegd; op 2 maart van het volgende jaar werd het gebouw aanbesteed voor 189 000 gulden: de bouwkosten waren in de lange periode die aan de goedkeuring voorafgegaan was sterk gestegen. Op 25 september 1850 werd het nieuwe gebouw ingewijd en overgedragen. De vrees voor een mogelijke opheffing van de universiteit was verdwenen nadat in het vorige jaar duidelijk geworden was dat de regering de groei ervan zelfs wilde stimuleren.

In het curatoren-archief berusten 34 ontwerp-tekeningen¹², die alle betrekking hebben op een universiteitsgebouw volgens de vergrote opzet waartoe in 1844 besloten werd; de allereerste tekeningen die Scheepers twee jaar eerder maakte voor een eenvoudig en klein gebouw, lijken verloren te zijn gegaan.

De drie vroegste kaarten behoren blijkens een notitie in dorso tot het „3de Ontwerp op 5 vellen papier”¹³. Inderdaad ontbreken er twee: de ontwerpen voor de gevels en een doorsnee door de breedte van het hoofdgebouw; de verschillende plattegronden en een lengtedoorsnee door het midden zijn bewaard gebleven (afb. 1, 2). De opzet komt in grote lijnen overeen met de gerealiseerde ontwerpen: een breed en ondiep hoofdgebouw, onderkelderd en twee verdiepingen hoog, aan de achterkant drie vleugels, de collegiazalen aan weerskanten van de vestibule en aan de straatzijde gelegen, en alles vormgegeven in klassicistische stijl. De meest opvallende verschillen met de uiteindelijke tekeningen zijn de bibliotheek (die later uit de plannen verdwijnt¹⁴, hier

aan de linkerkant van het gebouw geprojecteerd), de L-vorm van de linkervleugel en de fraaie ronde aula met zijn koepel en lantaarn. De voorgevel kan in detaillering niet belangrijk hebben verschild met die van het vierde ontwerp (afb. 3)¹⁵; de breedte van het laatste was echter belangrijk gewijzigd: niet meer ruim 82, maar ruim 73 „el”¹⁶, en 17 traveën in plaats van 19 – een breedte die in de ontwerpen hierna gehandhaafd bleef. Het vijfde plan (afb. 4)¹⁷ toont reeds veel eigenschappen van het gerealiseerde ontwerp: drie vleugels aan de achterkant waarvan de plattegrond nu gelijkvormig en rechthoekig is, en een voorgevel zonder pilastergeleding, ionische in plaats van toscanse zuilen, drie dubbele deuren in plaats van één, een simpeler hoofdstel – de triglyphen ontbreken – en alleen boven het fronton een balustrade. Er is een zesde ontwerp¹⁸ dat de overgang vormt van het vijfde naar het laatste; het aantal zuilen van de portiek is hier van vier op zes gebracht. Van het uiteindelijke, zevende ontwerp, dat voor januari 1846 gereed gekomen moet zijn, zijn gelukkig alle belangrijke tekeningen bewaard gebleven (afb. 5–8)¹⁹.

De voorgevel van het gebouw was ruim 73 meter breed, de zijanten hadden een lengte van 12 meter. De hoogte tot de bovenkant van de kroonlijst bedroeg ruim 17, en tot het hoogste punt bijna 22 meter. De bakstenen muren waren schoon gemetseld, ze hadden een natuurstenen plint en een houten hoofdstel. De zes zandstenen ionische zuilen stonden op een betrekkelijk hoog trapstylobaat en droegen een houten fronton. De rechthoekige vensters hadden natuurstenen kozijnen, waarvan de bovendorpel was uitgewerkt in de vorm van een hoofdstel. Achter de hoge deuren van de portiek lag de vestibule, die samen met de lange gang nog in 1903

¹¹ Scheepers' jonge leeftijd bracht de aannemer er verscheidene malen toe te proberen voordeel te halen uit diens betrekkelijke onervarenheid, iets wat hem niet gelukt schijnt te zijn. In de rapporten komt Scheepers naar voren als resoluut en volkomen op zijn taak berekend. Erkenning van zijn werk blijkt ook uit zijn promotie tot 1^e opzichter bij de „stadsfabrikskaadje” in 1848.

¹² Archief van Curatoren der Rijksuniversiteit te Groningen, nr. 557, waarin ook bestek en voorwaarden (Rijksarchief Groningen, hierna R.A.G.). Drs. P. J. E. Luykx maakte mij op de tekeningen attent.

¹³ Curatorenarchief 557¹⁸, 19, 23.

¹⁴ De U.B. werd in 1864 door de leidse architect J. W. Schaap gebouwd (A. G. Roos, *Geschiedenis van*

de bibliotheek der Rijks Universiteit te Groningen, Groningen 1914, 55).

¹⁵ Curatorenarchief 557³¹, gesign., in dorso „4de Schets of Ontwerp voor een Academiegeb. op twee vellen”.

¹⁶ Ofschoon het metrieke stelsel al sinds de Franse Tijd in gebruik was, bleef de benaming „el” voor „meter” nog tot laat in de 19de eeuw in zwang.

¹⁷ Curatorenarchief 537¹⁸ (18 komt abusievelijk tweemaal voor), gesign.

¹⁸ Curatorenarchief 557².

¹⁹ Curatorenarchief 557⁵, „ontworpen en uitgevoerd door J. F. Scheepers, Architect”; 557⁴; 557¹⁵ „gedaan te Groningen in 1846”; 557²⁵, 29 (alle gesign.); 557³⁴.

„in Pompejaanschen stijl” gepolychromeerd werd²⁰ – waarschijnlijk wel de allerlaatste manifestatie van neoklassicisme in Nederland. Op deze verdieping waren de collegezalen en de kamers voor senaat en curatoren; de eerste verdieping was bereikbaar via de trappen achter de vestibule. Deze kwamen uit in een ruime, hoge zaal met bovenlicht, die geflankeerd was door langgerekte zalen. Deze etage was vooral ingericht voor de expositie van de rijke verzameling objecten van natuurwetenschappelijke waarde. De drie rechthoekige vleugels achter het gebouw waren ongelijk van grootte; de linker was ingericht als laboratorium, de rechter voor colleges. In het midden lag de gehoorzaal, het „Groot Auditorium”. Het gebouw was geheel onderkelderd en van een zolder voorzien. De interieurs waren zuinig, maar goed gedekoreerd in de traditie van de klassicistische barok.

Het is begrijpelijk dat de ontwerpen van de jonge onervaren Scheepers voor deze omvangrijke opdracht niet onmiddellijk feilloos waren. Zijn plannen werden in enkele details – welke is niet bekend – door de hoofdingenieur en de amsterdame architect I. Warnsinck gewijzigd. Waarom de tekeningen naar deze architect gestuurd werden, die door Diest Lorgion²¹ (en door de commissie ongetwijfeld ook) „beroemd” geacht werd, is uit de stukken niet op te maken. De reden kan zijn dat Warnsinck, die zich inzette voor een kwaliteitsverbetering van het vaderlandse bouwen, de pretentie had (en blijkbaar ook de naam) de ontwerpen van anderen beslissend te kunnen beoordelen²². Het stadsbestuur kreeg op deze wijze de comfortabele garantie dat Scheepers’ plannen technisch en financieel (door de hoofdingenieur)²³, en artistiek (door Warnsinck) waren gelouterd.

Samen met het Paleis van Justitie te Leeuwarden, dat vrijwel gelijktijdig (1846–1852) naar

²⁰ C. H. van Fenema, *Het Academie-gebouw te Groningen. 1614-1909*, Groningen 1909, 47.

²¹ *Gedenkschrift der inwijding van het nieuwe Academiegebouw te Groningen in September 1850, uitgegeven door de Vereenigde Commissie ter regeling der Feesten*, met een inleiding van dr. E. J. Diest Lorgion, Groningen 1851, XXXV.

²² I. Warnsinck (1811–1857) was secretaris van de mede door hem opgerichte Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (1842); in deze functie kreeg hij o.m. de tekeningen voor een nieuw ziekenhuis te Purmerend ter beoordeling toegestuurd (*Bouwkundige Bijdragen*, V (1849), kolom 341, 342).

²³ In het provinciale archief van de Waterstaat (R.A.G.) bevindt zich een summere correspondentie,

ontwerpen van de stadsarchitect Thomas Romein werd gebouwd²⁴, was de Academie bijna het laatste grote neoklassicismistische gebouw in Nederland (in 1864 werd in Groningen de Korenbeurs nog gedeeltelijk in deze stijl gebouwd). De overeenkomst van de hoofdgevels van beide gebouwen heeft er toe geleid dat het Academiegebouw een „Ionische variant” van het Paleis van Justitie is genoemd²⁵. Het is niet erg aannemelijk dat Scheepers door het Paleis geïnspireerd geweest is, want het ontwerpen van de twee gebouwen speelde zich in dezelfde tijd af, en indien er contact tussen Scheepers en de ervaren Romein zou zijn geweest, dan zou het stadsbestuur het zeker niet nodig hebben geacht de plannen nog door de architect Warnsinck te laten beoordelen. De veronderstelling dat het Academiegebouw en het Justitiepaleis van een gemeenschappelijk voorbeeld afstammen, ligt wel het meest voor de hand. Aan de compositie, de detaillering en de proportionering van de gevels hebben overeenkomstige tekeningen ten voorbeeld gestaan uit de talrijke leerboeken over de klassieke orden en de traditionele interpretaties daarvan, die overal in Nederland bij de bouwkunde-opleidingen werden gebruikt. Dat een dergelijk voorbeeld moet bestaan, wordt ook aangetoond door het gevelontwerp dat A. van der Hart (1747–1820) met anderen in 1809 voor een nieuw Academiegebouw te Leiden maakte²⁶. Het geeft een treffende gelijkenis te zien met de gevel die Scheepers ontwierp, terwijl de kans dat Scheepers Van der Harts tekening kan hebben gekend, zijn voorontwerpen en de geleidelijke ontwikkeling daarin in aanmerking genomen, wel kan worden uitgesloten. Een mogelijke verklaring van de keuze van dit geveltype voor de beide Academiegebouwen en het gerechtsgebouw is, dat het door zijn statige monumentaliteit representatief was en tegelijkertijd door de sobere de-

beginnend 1.VI.1843, over de vraag of een nieuw academiegebouw volgens de ingezonden tekeningen en bestek met bijgaande begroting zou kunnen worden gebouwd. (Verder zijn Scheepers’ weekstaten van 1848 en 1849 in dit archief bewaard gebleven).

²⁴ C. Boschma, „Thomas Romein, een classicistisch bouwmeester in het Friesland van de negentiende eeuw”, *Opus Musivum*, feestbundel Prof. Dr. M. D. Ozinga, Assen 1964, 455–457.

²⁵ Prof. dr. E. H. ter Kuile, e.a., *Duizend jaar bouwen in Nederland*, II, Amsterdam 1957, 190.

²⁶ C. A. van Swigchem, *Abraham van der Hart 1747–1820, architect, stadsbouwmeester van Amsterdam*, Amsterdam 1965, afb. 112.

taillering en behandeling geldbesparend – een belangrijk aspect in deze decennia ²⁷.

In dienst van de „stadsfabriekaadje”

In september 1859 nam Scheepers bij de dienst Gemeentewerken ontslag. Drie maanden eerder hadden B en W een commissie ingesteld, om te bepalen waarmee Scheepers moest worden beloond voor zijn werk in al die jaren bij de realisering van het Academiegebouw. In december besloot men hem 1000 gulden aan te bieden — een bedrag gelijk aan zijn jaarsalaris ²⁸.

Van zijn werkzaamheden als stadsopzichter is niet veel bekend. Er bestaat een ontwerp van zijn hand voor een wandelparkje langs de beide kanten van de Hereweg, vlakbij de stadsgracht ²⁹. Van relatief meer belang is zijn opdracht in 1852 in verband met het bezoek van koning Willem III aan de stad: op de Vismarkt (de eerste grote verzamelplaats van de burgerij om de koninklijke stoet te verwelkomen) verrees een enorme door hem ontworpen triomfboog ³⁰. De krant van die dagen prees het „kolossaal en trotsch gebouw” dat bestond uit acht corinthische zuilen die door een fronton werden gedekt, maar alle lof werd ook nu – evenals na de voltooiing van de Acade-

²⁷ Op 30 augustus 1906 werd het Academiegebouw (dat nog steeds als een der belangrijkste bezienswaardigheden van de stad gold, vgl. *Eigen Haard* 1903, 393) door een zeer felle brand in enkele uren verwoest (zie W. K. van der Veen, „De Academie brandt”, *Pronkjewail*, IV (1966), 7). Met een wonderlijke haast werden nieuwbouwplannen voorbereid: na precies een week had de rijksbouwmeester J. A. Vrijman de tekeningen voor een nieuw gebouw in hoofdzaak gereed (*Academia Groningana*, 450, 451), waaruit blijkt dat een restauratie van meet af aan verworpen is. Toen (na een jaar) Vrijmans plannen (een gebouw in „neorenaissancistische” stijl, en grotendeels op de oude fundamenten) openbaar werden, tekende de groningse Vereniging tot Bevordering der Bouwkunst hiertegen krachtig protest aan („De wederopbouw van het Academiegebouw te Groningen”, *Bouwkundig Weekblad*, XXVII (1907), 333–343). In een adres aan het curatorium pleitten de architecten, in de mening dat een beslissing nog niet genomen was, voor een restauratie, ook omdat de architectuur van het voormalige gebouw de functie ervan duidelijk maakte – in tegenstelling tot Vrijmans gevel, die, zo schreef men, ook voor een postkantoor of een station had kunnen staan.

²⁸ Het feit dat de stadsbestuurders zich konden permitteren negen jaar met de beloning te wachten, is een indicatie voor de status van de architect hier ter stede: zijn positie was gelijk aan die van elke andere ambachtsman, dus laag. Een tweede aanwijzing daarvoor is de merkwaardige afwezigheid van Scheepers' naam in de toch lange en zeer gedetailleerde verslagen m.b.t.

mie – exclusief aan de stadsbestuurders toegeweerd. Toch moet deze opdracht als bijzonder eervol worden beschouwd. De komst van het koninklijk gezin was in de geografisch nog tamelijk geïsoleerde provincie ³¹ een gebeurtenis van buitengewoon groot gewicht; voor de belangrijkste feestdecoratie heeft men stellig de beste ontwerper van de stad gezocht.

Het lijkt welhaast uitgesloten dat hij voor de gemeente als architect is opgetreden – die taak hoorde immers tot de competentie van de stadsbouwmeester ³². Buiten zijn ambtelijke functie bleef Scheepers echter ontwerpen. Zo maakte hij tekeningen voor een kerkje voor de paters Jezuïeten in Groningen, voor een katholieke kerk in Uithuizen (in welk geval hij clandestien werkte) en voor het nieuwe Groene Weeshuis (waarvoor hij van B & W toestemming kreeg). Ook kleine opdrachten nam hij aan, zoals het ontwerpen van een smeedijzeren hek voor de kerk van Kloosterburen ³³.

De Jezuïetenkerk (ontwerpen)

In december 1856 kochten de Jezuïeten, die sedert kort weer een vestiging in de stad Groningen hadden, een café in de Gelkingestraat, met

de opening van de Academie (vooral *Gedenkschrift der inwijding* en de verslagen in de *Provinciale Groninger Courant*).

²⁹ Kaart 735, G.A.G., blijkens een latere notitie c, 1846 vervaardigd.

³⁰ Dossier *Commissie tot Regeling der Feestviering bij gelegenheid der Komst van den Koning den 22 April 1852*, 498 bl., G.A.G. Ook bij de entree van de stad, bij de voormalige A-poort, waren decoraties van Scheepers aangebracht.

³¹ Een tocht over land van Amsterdam naar Groningen duurde in de vijftiger jaren bijna dertig uur (blijkens een brief van een pastoor, 1857, gepubliceerd in *De Spits* (blad van de St. Jozefparochie te Groningen) febr/mrt 1965). De andere mogelijkheid om Groningen te bereiken bestond uit de reis per stoomboot van Amsterdam naar Harlingen of naar Lemmer, en vandaar naar Groningen per diligence. Een snellere boot/treinverbinding kwam in 1866, toen de spoorlijn van Harlingen naar Leeuwarden tot Groningen doorgetrokken werd. Maar nog in het begin van deze eeuw noemde J. A. Mulock Houwer, de directeur van gemeentewerken, „de geïsoleerde ligging, welke maakt dat Groningen zoo weinig bezocht wordt” (*Bouwkundig Weekblad*, XXIII (1903), 397).

³² Sedert 1857 was J. G. van Beusekom stadsbouwmeester – de bouwer van de Korenbeurs (1864).

³³ *Notulen van de St.-Willibrordusparochie te Kloosterburen*, oct. 1859 (R.A.G.). Scheepers staat vermeld als „civiel architect te Groningen”.

de bedoeling het samen met enkele daarnaast gelegen panden te verbouwen tot een kerkje³⁴. De opdracht voor een ontwerp werd aan Scheepers verleend, zoals blijkt uit twee tekeningen en een bijbehorende gesigioneerde begroting, die 9 februari 1857 is gedateerd³⁵.

De ene tekening (afb. 9) toont op schaal 1 : 200 de voorgevel, de lengtedoorsnee in het interieur en (op 1 : 100) de plattegrond; de tweede – die een schaal aanduiding mist – (afb. 10) alleen een voorgevel. Klaarblijkelijk hanteerde Scheepers bij het tekenen van dat ontwerp geen schaal: er van uitgaande dat deze gevel ook bij de plattegrond op het andere blad zou moeten passen, valt te berekenen dat de schaal gelijk is aan 1 : bijna 159, een onbruikbare maat. De presentatie van deze alternatieve gevel was aldus niet erg nauwgezet, wat des te merkwaardiger is omdat hij een heel andere aanpak van de architectuur impliceert. Immers, het ene ontwerp gaat uit van het schema van de hallekerk, terwijl de andere voorgevel gezien zijn proporties wel een basiliek achter zich moet hebben; het spitsje van de laatste is (indien 1 : c. 159) ongeveer 27

meter hoog – niet minder dan acht meter hoger dan dat van de eerste.

Het hallekerkje zou bepaald niet groot worden: de binnenwerkse lengte was 19,5, de breedte 16 en de hoogte 10,8 meter, maar niettemin was de capaciteit toereikend voor 632 kerkgangers – dankzij de aanwezigheid van een galerij en indien, zoals Scheepers becijferde, 216 personen in de gangpaden zouden gaan staan. De totale kosten taxeerde hij op 6754 gulden.

De vormgeving is karakteristiek voor de eerste fase van de nederlandse neogotiek, die in plaats van met de onzorgvuldige en nog ietwat depreciërende term *stukadoorsgotiek*, beter met de neutrale en contemporaine term *spitsbogenstijl* benoemd zou kunnen worden³⁶.

Scheepers ontwerp werd niet gerealiseerd. De reden daarvoor is niet in het archief vastgelegd; het is niet onmogelijk dat de paters Jezuïeten hun positie in Groningen nog te kwetsbaar achtten dan dat ze hun vestiging met zo'n in het oog lopend nieuw kerkgebouw durfden onderstrepen³⁷. Er kwam een voorgevel die slechts deed denken aan die van een pakhuis, en achter deze

³⁴ De geschiedenis van de vestiging werd uit het archief van de paters samengevat door J. Mulder, „Paters Jezuïeten op 29 mei honderd jaar in Groningen”, *Ons Noorden*, 26.V.1956.

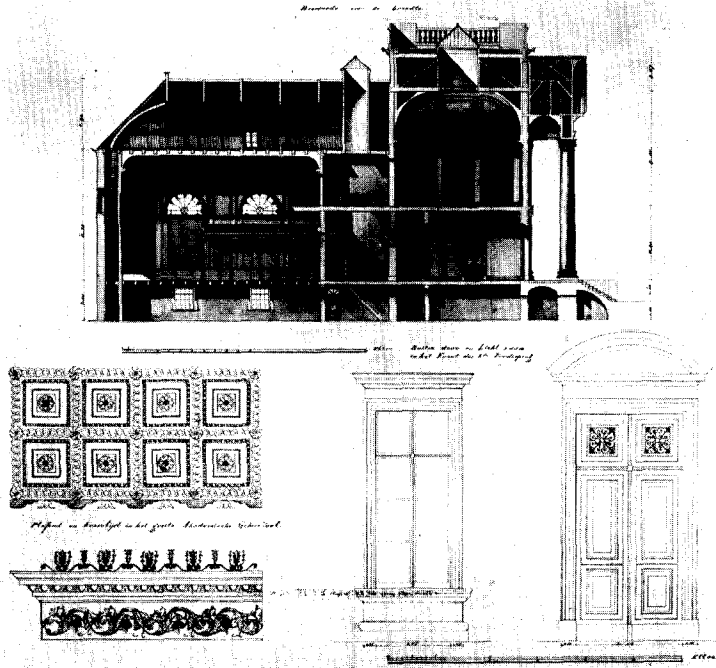
³⁵ Dossier van de Residentia Groningana, archief van de Nederlandse Provincie der S.J. te Nijmegen. Wellicht was dit het eerste kerkgebouw dat Scheepers ontwierp; het staat in ieder geval vast dat hij niets te maken heeft gehad met de bouw van het rooms-katholieke kerkje van Zuidhorn (1844, in 1929 vervangen) waarvan J. Kalf, *De Katholieke Kerken in Nederland*, Amsterdam 1906, 118, hem als architect vermeldt. Blijkens het archief van de parochie (R.A.G.) kwam al het werk daar tot stand door de samenwerking van plaatselijke timmerlieden en de pastoor.

³⁶ Het woord „stukadoorsgotiek”, dat ongemerkt een plaats in de architectuurhistorische terminologie lijkt te gaan innemen, is van oorsprong een karikatuur, getekend door de weinig verdraagzame voorvechters van de nieuwe richting in de neogotiek die zich na het optreden van Cuypers begon te ontwikkelen (bijvoorbeeld door Alberdingk Thijm, vgl. H. P. R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972, 32-33, later door Kalf en, zelfs nog merkwaardig polemisch, door Brom). De tijd dat deze term als waardeoordeel gebruikt werd, is welhaast voorbij, maar een positieve definitie is nog niet gegeven. Dat is ook niet gemakkelijk: de oorspronkelijke betekenis zou verdrongen worden, en bovendien vormt het woord op zichzelf al een hindernis. Het overaccentueert de rol van de stukadoor in de vormgeving (het aanbrengen van gewelven en ornamenten van pleister-

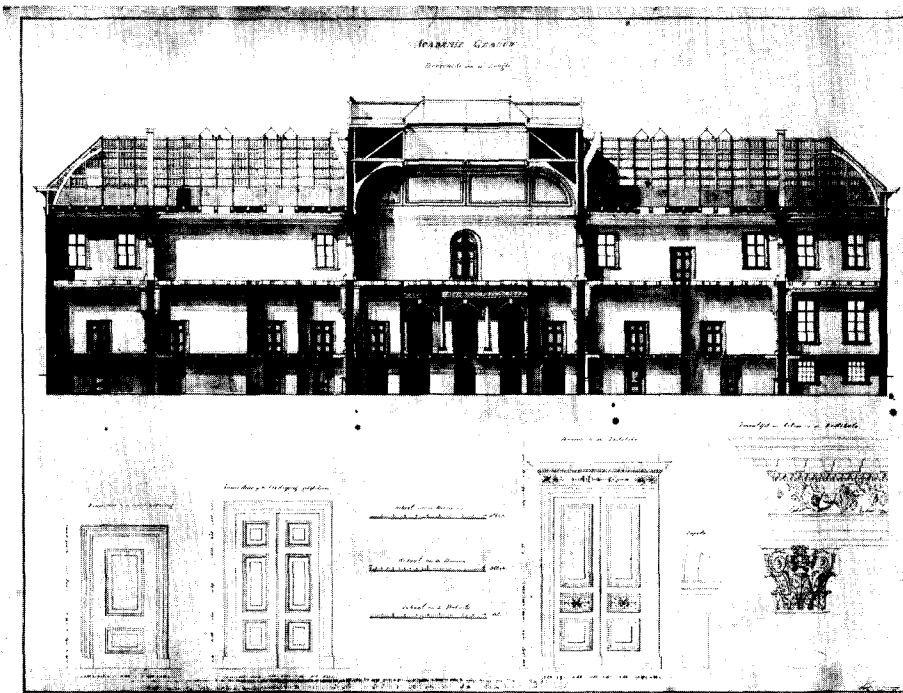
werk), in ieder geval ten koste van de metselaar die voor de pinakels, baksteenprofielen en spitsbogen van vensters en scheibogen zorgde, en ten koste van de architect die alles ontwierp. Vanwege deze bezwaren is het verkieslijker *spitsbogenstijl* als term weer in te voeren, zodat het woord *stukadoorsgotiek* kan blijven wat het was: een schimpscheut.

Onder *spitsbogenstijl* – de gebruikelijke eigentijdse benaming – zouden we moeten verstaan de nederlandse neogotiek tot c. 1860, waarin de architect de middeleeuwse constructie- en vormprincipes niet als norm hanteerde, maar waarin hij – zich steeds voegend naar de regels van het bouwen van de eigen tijd en van het recente verleden – kenmerkende gotische motieven willekeurig en slechts om hun decoratieve waarde toepaste in een ontwerp, waaraan soms ook de gotische organisatie van de plattegrond en opstand ten grondslag lag. (De „rationalistische” neogotiek die in de vijftiger jaren ontstond, verzette zich tegen het vrijblijvende gebruik van de middeleeuwse vormtaal, en brak doelbewust met de traditie door het bouwen te baseren op systematisch onderzoek naar de samenhang van de gotische vorm en constructie).

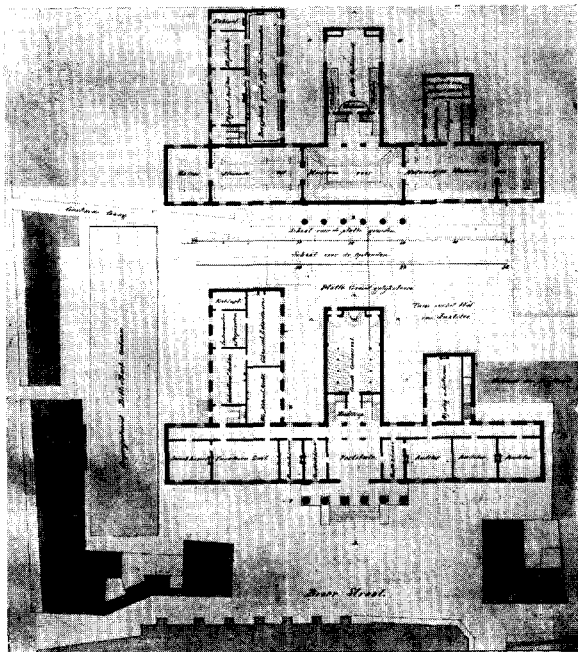
³⁷ De Jezuïeten werden aanvankelijk met enige argwaan begroet omdat men bang was dat ze de eenheid van de parochie, die kort tevoren met grote moeilijkheden uit een aantal staties geformeerd was, verloren zouden doen gaan. In 1888 werd in de Gelkingestraat de neogotische „Paterskerk” ingewijd, een belangwekkend vroeg werk van Nic. Molenaar dat in 1962 is afgebroken.

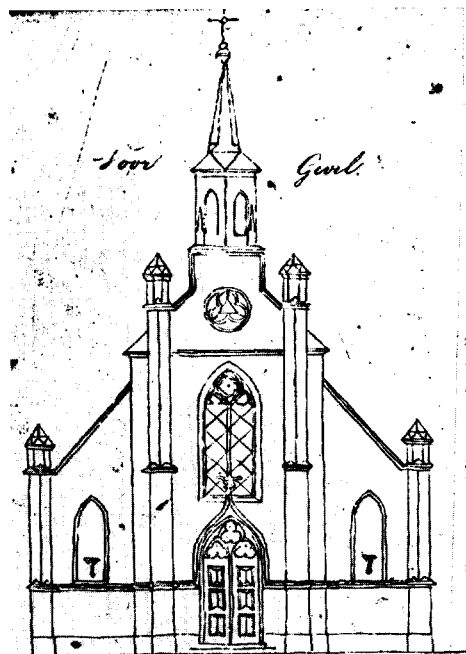
Afb. 6. Akademiegebouw, gerealiseerd ontwerp, doorsnee door de breedte.
(Curatorenarchief; Foto C.F.D.).

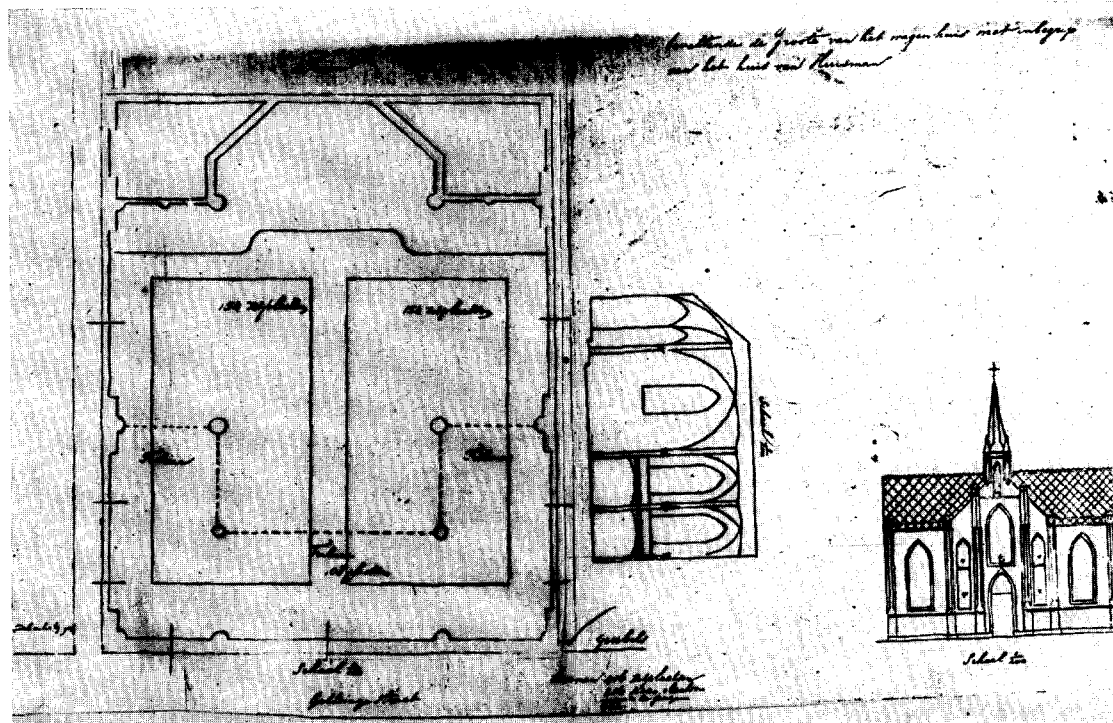
Afb. 7. Akademiegebouw, gerealiseerd ontwerp, doorsnee door de lengte.
(Curatorenarchief; Foto C.F.D.).

Afb. 8. Akademiegebouw, gerealiseerd ontwerp, plattegrond parterre en eerste verdieping. (Curatorenarchief; Foto C.F.D.).

Afb. 10. Jezuïetenkerk, ontwerp voor een voorgevel (1857). (Archief Nederlandse Provincie der S.J.).

Afb. 9. Jezuïetenkerk, ontwerp (1857).

(Archief Nederlandse Provincie der S.J.).

schuilkerk-achtige façade een hoogst eenvoudig interieur. Er zijn geen aanwijzingen dat Scheepers ook hierbij betrokken is geweest.

Het was niet de eerste keer dat Scheepers gebruik maakte van gotische vormen: in 1850 ontwierp hij neogotisch meubilair voor de katholieke kerk in Stadskanaal³⁸. Een jaar na zijn opdracht van de paters werden zijn plannen voor de Jacobuskerk te Uithuizen, de eerste neogotische kerk in de provincie, goedgekeurd.

De kerk van St.-Jacobus de Meerdere te Uithuizen

In 1856 brandde de katholieke pastorie van Uithuizen af, wat de deken van Groningen, F. W. A. Jansen, gelegenheid gaf om het kerkbestuur tot het bouwen van een nieuwe kerk aan te sporen³⁹. Het bestaande kerkje, met minimale kosten en een rijkssubsidie in 1826 gesticht, was te klein en „ondoelmatig”, wat wel zal hebben betekend dat de deken schraalheid en de zuinigheid van het gebouwtje niet in overeenstemming vond met de „luister der godsdienst” – een wat gevoelige kwestie voor de zaak van de katholieke emancipatie, die nieuw élan had gekregen.

In februari 1857 gaf de aartsbisschop toestemming voor het bouwen van een nieuwe kerk, waarna de discussie over de plaats ervan de bouw nog ruim een jaar traineerde. Scheepers, die naar het lijkt door deken Jansen (van wie hij een parochiaan was) bij het kerkbestuur werd geïntroduceerd, had in mei 1858 tekeningen klaar. Hij drong er op aan „geheim te houden dat ik deze schetsen heb gemaakt voor hen die niet weten, dat het Stedelijk bestuur er tegen is dat ik plannen maak”⁴⁰.

Uit het archief blijkt niet dat de bouw werd aanbesteed; waarschijnlijk hield men de uitvoering in eigen beheer. Misschien wel noodgedwongen: het valt aan te nemen dat een aannemer van buiten de provincie, om zijn kosten te kunnen betalen te weinig wist van de aanvoer van bouwmaterialen naar het zeer afgelegen dorpje en van de kwaliteit van de bouwvakarbeiders daar, ter-

wijl een aannemer uit de streek zelf de onderneming wel niet zal hebben aangedurfd. Want het „nieuwewetse” neogotische ontwerp zorgde voor problemen die men hier niet wist op te lossen: alleen de fundamenten werden door plaatselijke metselaars gelegd; voor de bouw van de kerk zelf moesten zestien bouwvakarbeiders uit Noord-Brabant worden gehaald. Op 2 juli 1860 werd de eerste steen gelegd, op 18 september 1861 vond de consecratie plaats. De bouwkosten bedroegen bijna 43 500 gulden⁴¹.

De maten van de St.-Jacobus (afb. 11-13), een kruisbasiliek, zijn betrekkelijk bescheiden. De binnenwerkse lengte is 35,3 meter, de breedte over het driebeukige schip 15,5, over het transept 18,1 en over de sluiting van het hoofdkoor 6,8 meter. De hoogte van het interieur is in het transept het grootst: 16,45 meter (in het schip 14,6, in het koor 15,2); de torenspits ligt 34,2, de nok van het zadeldak 19 meter boven het niveau van de kerkvloer. De gewelven zijn van hout dat aan de interieurzijde is bepleisterd.

Jan Kalf had geen goede woorden voor Scheepers' schepping⁴². De verhoudingen vond hij zeer slecht; het middenschip was veel te hoog, de pijlers te zwaar en het torentje „naar alle richtingen te klein”, kortom – aldus Kalf – het gebouw was een kenmerkend voorbeeld van de periode in de 19de eeuw waarin de middeleeuwse gotiek duidelijk niet begrepen werd.

Bij de beoordeling van neogotiek blijkt steeds het werk van Cuypers en diens school voor Kalf normatief te zijn geweest. Hij hanteerde die maatstaf ook bij de volkomen andersoortige neogotiek, de „spitsbogenstijl”. Het is zo ook begrijpelijk dat hij de St.-Jacobus en diens achtergrond volstrekt niet kon waarderen: een ontwerper voor wie het vertikalisme van de gotiek zo verrassend was dat hij het in zijn plannen overdreef, en zo ongewoon dat hij de pijlers voor alle zekerheid liever te zwaar maakte, en die uitsluitend in het decoratieve effect van een paar typerende gotische vormen was geïnteresseerd⁴³.

³⁸ G. Brom, *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1933, 90 (met onjuiste bronvermelding).

³⁹ Archief van de St.-Jacobusparochie (pastorie Uithuizen).

⁴⁰ Brief aan de pastoor van Uithuizen, 21.V.1858 (parochiearchief).

⁴¹ De bouwkosten zijn door enkele onduidelijke veranderingen in de begroting niet precies vast te stellen. In 1895 werd door G. te Riele (Deventer) het koor verbouwd. Een algehele restauratie begon in 1957 on-

der leiding van H. J. van Wissen (Groningen); enkele detailleringen werden verwijderd of vereenvoudigd, voor de brede zuilen van het schip kwamen relatief dunne stalen kolommen in de plaats (de oorspronkelijke situatie is door een opmeting voor de restauratie bekend). Sedert voorjaar 1974 staat de kerk op de ontwerplijst van de Monumentenraad.

⁴² Kalf, *o.c.*, 117.

⁴³ In Groningen bestaat een aardig (maar niet meer ongeschonden) voorbeeld van profane spitsbogenstijl: Ekenstein, oorspronkelijk een borg, in 1870/1871 in

Scheepers introduceerde de neogotiek in Groningen, waarmee de vraag rijst hoe hij aan de nodige kennis van deze nieuwe stijl kwam. Misschien bestudeerde hij voorbeelden elders in het land, al is dat niet het meest aannemelijk. Het is niet uitgesloten dat hij zich op de academie Minerva met de gotische vormen vertrouwd heeft moeten maken, maar erg waarschijnlijk is dat evenmin, want hoewel al in 1834 de gotische architectuurtekening in het bouwkundig onderwijs was ingevoerd⁴⁴, lijkt dat initiatief sterk aan de plaats, Utrecht, en de docent, Chr. Kramm, gebonden te zijn geweest. In 1860 weet de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst althans in het gehele land geen academie waar de gotische architectuur in het onderwijs is opgenomen⁴⁵. Een derde mogelijkheid is nog het gemakkelijkst te aanvaarden, namelijk dat Scheepers door middel van afbeeldingen of bouwtekeningen van neogotische kerken met de nieuwe bouwstijl kennis heeft gemaakt. Er zijn dergelijke afbeeldingen als litho's verspreid, zoals in 1855 van de nieuwe katholieke kerk te Roelofarendsveen en in 1856 van de Redemptoristenkerk te Amsterdam⁴⁶. Vergelijking van de laatste kerk met de St.-Jacobus van Uithuizen toont dat Scheepers in de Redemptoristenkerk (afb. 14, 15) zijn voorbeeld heeft gevonden, zoals hierna zal worden uitgewerkt. Deze kerk, gewijd aan het Onbevlekt Hart van Maria en de eerste belangrijke neogotische kerk in Nederland, werd in 1852-1854 aan de Keizersgracht gebouwd. De architect was Th. Molkenboer (1796-1863), met wie Scheepers ook gemeen heeft dat hij zijn ontwerpen nu eens met klassicistische, dan weer met gotische vormen detailleerde.

De Redemptoristenkerk is groter, maar beide kerken zijn volgens hetzelfde schema opgezet. De driedelige wandopbouw van het interieur vereenvoudigde Scheepers tot een tweedelige, waarbij de onderste helft van de bovenlichten werd dichtgemetseld. De profilering van de pijlers nam

neogotische trant verbouwd door H. J. H. Groneman c.i. te Groningen (zie Y. Botke, „Gothisch Ekenstein”, *Cultureel Maandblad „Groningen”*, XII (1970), 4, en B. van der Veen Czn., „De borg Ekenstein onder Tjamsweer”, *Cultureel Maandblad „Groningen”*, XV (1973), 3. Gronemans bestekboekje bevindt zich in de groninger U.B.). Tot op zekere hoogte hoort ook de villa Meyma te Rasquert (1874) in deze categorie thuis.

⁴⁴ R. C. Hekker, „De Nederlandse bouwkunst in het begin van de negentiende eeuw”, *Bull. K.N.O.B.*, 6e serie IV (1951), 1, 21.

⁴⁵ „Verslag van de 7e algemene bijeenkomst der

hij ongewijzigd over, evenals de schalken, die vanaf het hoge basement ononderbroken omhooglopen maar zelf het kapiteel der pijlers onderbreken. Het stergewelf boven de viering is in beide gevallen gelijkvormig. De voorgevels vertonen grote overeenkomst: één ingang die met een frontaal is afgedekt, direkt daarboven een hoog spitsboogvenster, aan weerskanten voor de zijbeuken een ondiepe nis (die in Molkenboers bestek eveneens een beeldconsole had), en een vrij nadrukkelijke verticale geleding door steunberen, die oorspronkelijk ook in Uithuizen door pinakels waren bekroond⁴⁷. Ook de sluitgevels van het transept van de St.-Jacobus hadden met het middendeel der voorgevel van de Redemptoristenkerk veel gemeen; door de restauratie, die de oorspronkelijke detaillering hier sterk verarmde, is die gelijkenis overigens wel minder sprekend geworden.

Het gevelontwerp voor het Jezuitenkerkje (afb. 10) doet ook sterk denken aan de kerk van Molkenboer. Het belangrijkste verschil is wel het klokketorentje dat Scheepers hier – en bij de St.-Jacobus – toevoegde. Hiermee gebruikte hij een motief dat op deze plaats vreemd is aan de „rationalistische” neogotiek die later de toon aangaf (waarin de dakruiter boven de ingang van het koor behoort te staan), en dat aanwijst hoezeer zijn fantasie door de traditie was bepaald.

Het Groene Weeshuis

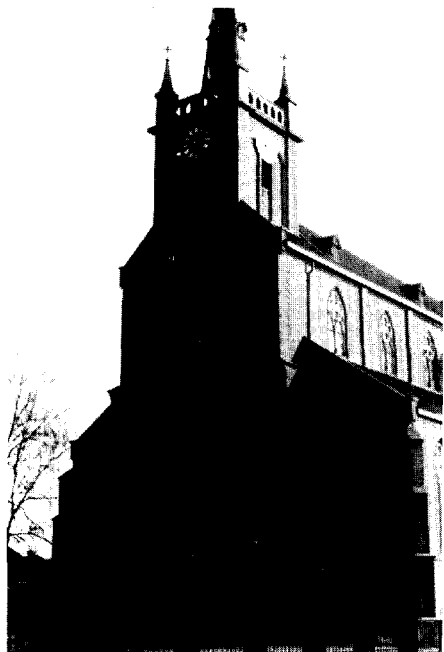
Al in de dertiger jaren van de vorige eeuw werd in de oude gebouwen van het Groene Weeshuis, een stichting van de Nederlands Hervormde Kerk, bouwvalligheid geconstateerd. Evenals bij het Academiegebouw was de algemene geldschaarste in deze decennia oorzaak van een langdurig uitstellen van de nieuwbouw; pas in 1855 werd de behuizing van de Groene Wezen – een deel van het voormalige kloostergebouw van de Dominicanen in de Oude Ebbingestraat – ontleend slecht gevonden⁴⁸.

leden van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, 4.VII.1860, *Bouwkundige Bijdragen*, XII (1862), kolom 102 e.v.

⁴⁶ De zeven litho's en de *Beschrijving behoorende bij de afbeeldingen van de nieuw gebouwde Onze-Lieve-Vrouwe-kerk, op de Keizersgracht bij de Westermarkt, te Amsterdam*, werden uitgegeven door de Mij. tot Bevordering der Bouwkunst (z.j.).

⁴⁷ Vgl. afb. in Kalf, *l.c.*

⁴⁸ C. M. Luteyn, *Drie eeuwen wezenverzorging in het Groene Weeshuis der Hervormde Gemeente te Groningen, 1660-1960*, z. pl. z.j. Luteyn vatte de geschiede-

Afb. 11. Uithuizen, St.-Jacobus de Meerdere (1860-1861), noordzijde.
(Opname 1972).

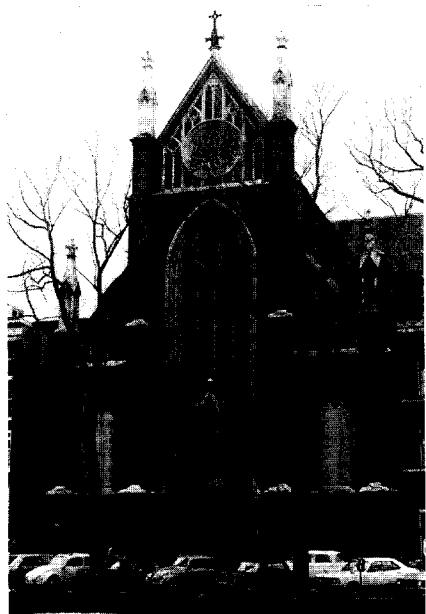

Afb. 13. Uithuizen, St.-Jacobus de Meerdere, interieur naar het zuiden, vòòr 1957.
(Foto uit parochiearchief).

Afb. 12. Uithuizen, St.-Jacobus de Meerdere, westzijde.

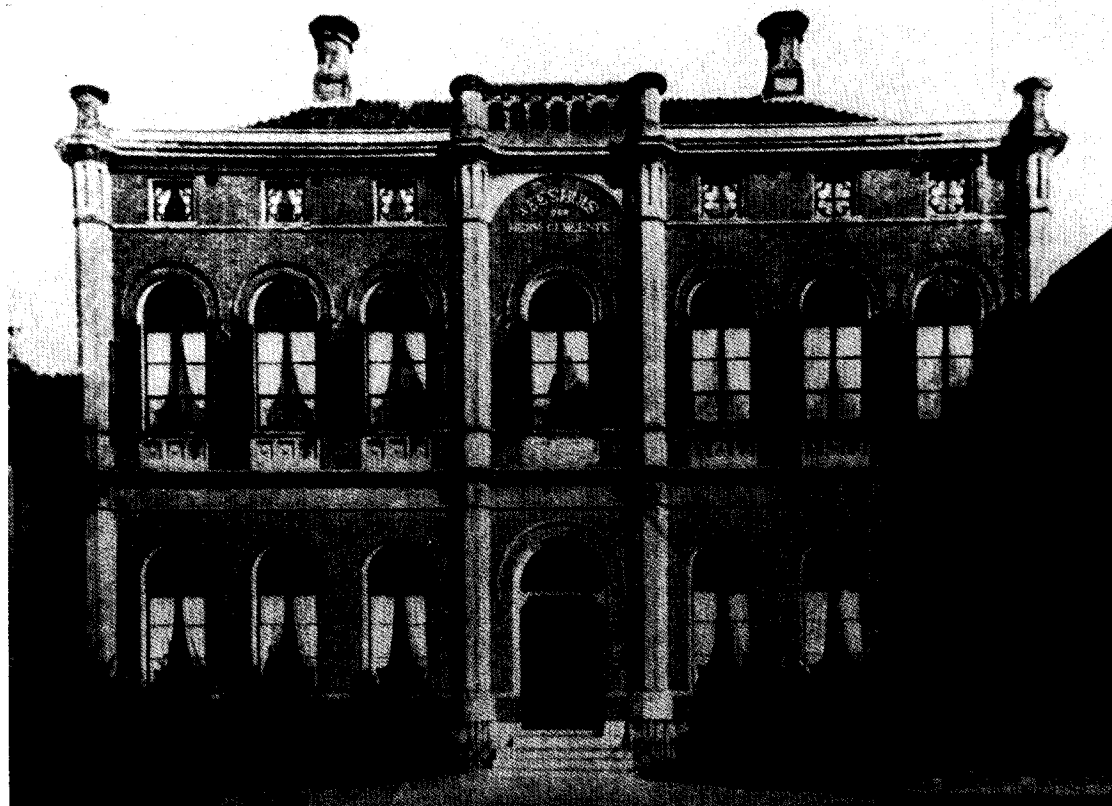
(Foto C.F.D. 1973).

Afb. 14. Amsterdam, Redemptoristenkerk, architect Th. Molkenboer (1852-1854). (Opname 1972).

Afb. 15. Amsterdam, Redemptoristenkerk. (Foto uit J. Kalf, *De Katholieke Kerken in Nederland*, Amsterdam 1906.)

Afb. 16. Groene Weeshuis (1858-1859), in 1933 afgebroken.

De voogden stelden een commissie in, die na ruim een half jaar besloot een prijsvraag uit te schrijven voor een nieuw gebouw, te situeren op de plaats van het oude en groot genoeg voor 250 wezen van 2 tot 23 jaar. De inzendingstermijn sloot op 1 juni 1857; de winnaar werd een beloning van 200 gulden in het vooruitzicht gesteld.

Scheepers won; of er andere inzenders waren, is niet genotuleerd. Al in juli kwam hij met zijn eerste rapport, waarin hij aantoonde dat de voorgenomen plaats van de voorgevel aan de rustige en smalle Hofstraat (die de grond van het weeshuis aan de noordkant gedeeltelijk begrensd) de bouw duurder zou maken dan wanneer hij aan de Ebbingestraat zou komen te staan. De commissie koos voor die goedkopere mogelijkheid. Pas geruime tijd later, op 6 maart 1858, vond de aanbesteding plaats; enkele dagen later werd het werk voor 55 983 gulden gegund⁴⁹. Op 20 juli werd de eerste steen gelegd; op 17 oktober 1859 werd het nieuwe Groene Weeshuis geopend.

De voorgevel (afb. 16) lag enkele meters achter de rooilijn van de Ebbingestraat, een maatregel die ongetwijfeld het gebouw waardigheid en voornaamheid beoogde te verlenen. Het weeshuis had een rechthoekige plattegrond, 20 meter breed, 46 meter lang; de hoogte tot de goot was 13, tot de nok van het 16,5 meter. De gevels waren van provinciale baksteen, een vermiljoenrode, onbezande steensoort, die tussen de verdiepingen werd verlevendigd door een cementen lijst, en bij de hoofd- en zij-ingang en op de hoeken door een fors half rond en driekwart rond profiel van gepleisterde baksteen. De zijgevel aan de noordkant (afb. 17) had risalieten, drie traveeën breed en een halve steen diep. Aan deze kant was ook de ingang voor de weeskinderen; tussen de vensters van de eerste verdieping stonden traditiegetrouw de beeldjes van een weesjongen en een weesmeisje, ieder in een nis. Het gebouw was aan de achterzijde onderkelderd. Behalve in de ruime tuin konden de kinderen spelen in de ve-

randa die langs de zuidelijke gevel en de achterkant was gebouwd: een eenvoudige houten overdekking, gesteund door gietijzeren zuiltjes. Van het interieur is alleen de indeling parterre bekend (afb. 18): een lange gang vanaf de voordeur tot de achterdeur in de lengte-as van het gebouw, aan de voorzijde de vertrekken van voogden en de weesvader en -moeder, daarachter aan de linkerkant een keuken, waslokalen en een slaapzaal, aan de rechterkant „zalen” en ruimten voor de school.

Iemand die als wees de overgang van het vervallen middeleeuwse klooster naar het nieuwe gebouw meegemaakt had, schreef later „het was ons alsof wij in een paleis gekomen waren”⁵⁰. Het betonen van dankbaarheid behoorde in die tijd bij het wees-zijn, maar het lag hier ook voor de hand: de huisvesting was nu – althans volgens de opvatting der voogden – aan de bewoners aangepast. Iets van die aanpassing is aan de buitenkant van het gebouw te zien: de veranda en de vele hoge vensters met tuimelramen, die desgewenst voor veel licht en frisse lucht zorgden – indertijd een „up-to-date” aspect bij de bouw van tehuizen.

De vormgeving van het interieur is niet voldoende bekend. Het exterieur was goed geproportioneerd en gedetailleerd, en een voorbeeld van nederlandse architectuur in de 50er en 60er jaren. Karakteristiek zijn de rondbogige vensters (en het ronde profiel op kraagstenen daarboven), en de herinnering aan de klassicistische vormtraditie: de symmetrische indeling van de gevels, de compositie in horizontalen en vertikalen – nadrukkelijk aangegeven door elementen die een abstractie zijn van de zuil en het hoofdgestel –, de halve-verdieping onder het dak en, aan de zijgevel van het weeshuis, een reminiscentie aan het fronton⁵¹.

Na de opening herbergde het weeshuis 225 wezen. Bijna vijf en zeventig jaar later was het aantal kinderen geleidelijk tot 50 gedaald. Het

nis tot 1860 in enkele pagina's samen uit Jac. J. Woldendorp, *Twee eeuwen uit de geschiedenis van het weeshuis der Ned. Hervormde gemeente te Groningen, 1660-1860*, Groningen 1933. Beide schrijvers lieten Scheepers' naam ongenoemd. De voor dit artikel gebruikte gegevens werden vooral in het archief van het Groene Weeshuis gevonden (G.A.G.).

⁴⁹ Enkele plaatsen in en om het oude weeshuis werden nog door Van Prooijen geaquarelleerd (A. T. Schuitema Meijer, „De schilder A. J. van Prooijen in zijn Groningse jaren (1834-1869)”, *De Groningse Volksalmanak*, 1972/1973, 92, 93, met afb.).

⁵⁰ G. Hulsman, *Een kijkje in het Groene Weeshuis te Groningen. Eenige historische bijzonderheden verzameld bij gelegenheid van het tweehonderd-vijftig-jarig bestaan van deze stichting op 15 November 1910*, Groningen 1910, 14.

⁵¹ Voor een van vele gelijksoortige voorbeelden elders zie H. J. F. de Roy van Zuydewijn, *Amsterdamsche Bouwkunst 1815-1940*, Amsterdam z.j., 41: „De Ziekenverpleging”, architect J. H. Leliman, 1856.

⁵² Archief van de Waalse gemeente te Groningen (G.A.G.).

gebouw was nu te groot, de inrichting ondoelmatig en de ligging in het veel drukker geworden stadscentrum was bezwaren op gaan roepen. In 1933 werd het verkocht en afgebroken.

De consistorie/kosterswoning van de Waalse kerk

In 1857 schreef het bestuur van de Waalse gemeente in Groningen een prijsvraag uit voor een ontwerp en bestek voor een nieuwe kerk, te bouwen op de hoek van de Vismarkt en de Pelsterstraat 52. Een zekere H. J. Geerts, over wie verder niets bekend is, maakte het winnende ontwerp; of Scheepers ook tekeningen inzond, weten we niet. Het kerkbestuur nam Scheepers, die juist als opzichter bij Gemeentewerken ontslag had genomen, in dienst om tijdens de bouw toezicht te houden, blijkens een rekening van 1 november 1859 tot 31 december 1860, de periode waarin de kerk voltooid moet zijn.⁵³ Scheepers heeft zich niet uitsluitend met het houden van toezicht hoeven bezig te houden: hij ontwierp het ameublement voor de kerk en bovendien maakte hij tekeningen en bestek voor een consistoriekamer annex kosterswoning naast de kerk in de Pelsterstraat (afb. 19). De kerk bestaat niet meer; het huis is met zijn schoon gemetselde bakstenen gevels, aan de straatkant voorzien van een witte houten lijst, de hoge ingang in het midden en eenvoudige rechthoekige vensters daaromheen, een voorbeeld van onpersoonlijke 19de eeuwse woningbouw.

De R.-K. pastorie te Uithuizen

De voorgevel van deze pastorie, die op 3 maart 1864 werd aanbesteed, is op zijn minst aanzienlijk origineler dan die van de kosterswoning (afb. 20). Scheepers' gevoel voor verhoudingen was – zoals ook bij de naastgelegen Jacobuskerk te zien is – soms zeer persoonlijk, evenals zijn belangstelling voor wonderlijke combinaties van allerlei vormen: spitsbogige, ruitvormige en rechthoekige vensters, een trapgevel boven een spitsbogige ingang en aan weerskanten korfbogen boven de vensters. Het interieur is in de beide grote kamers naast de hal niet zonder zorg, maar helaas

⁵³ Uit een rapport van Scheepers, gedateerd 11.XI.1859, blijkt dat de bouw toen al ver gevorderd was. De precieze data waarop de bouw begon en eindigde, en de condities waarop Scheepers in dienst kwam zijn mij niet bekend geworden doordat een gedeelte van het archief niet ter inzage was.

⁵⁴ W. J. Wendel, *Groningens Akademiefest van September 1864*, Groningen z.j.

wel zonder smaak, op neogotische wijze gedekooreerd. De deuren hebben oppervlakkig gesneden briefpanelen, de gepleisterde wanden zijn evenals de gestukadoorde troggewelven met gestileerde plantenmotieven gepolychromeerd – klaarlijk met een middeleeuws horror vacui.

De tempel van de boekverkopers

Het 250-jarig bestaan van de Groninger universiteit werd in 1864 met groot enthousiasme gevierd. Zoals op te maken is uit een verslag van de festiviteiten⁵⁴, zorgden de Groninger boekhandelaren voor het belangrijkste feestteken: een gebouwtje op de Vismarkt (afb. 21), 10 meter hoog, 8 breed en 12 diep, vorm gegeven „in den antieken smaak” en copieus beschilderd met symbolische voorstellingen zonder veel thematisch verband. Het ontwerp was van Scheepers – alleen voor de „tempel”: het decoratieschema was door een professor bepaald. Op het dak prijkte de patroon van de stichters, een meer dan levensgroot beeld van Laurens Jansz. Coster met een „A” in de hand als attriboot – kennelijk geïnspireerd op het beeld van Royer (1855) op de Grote Markt in Haarlem⁵⁵.

Nu lijkt deze bezigheid van Scheepers maar weinig belangrijk, maar in het provinciale, in zichzelf besloten Groningen (toen een stad met ruim 35 000 inwoners) hadden ook opdrachten als deze betekenis.

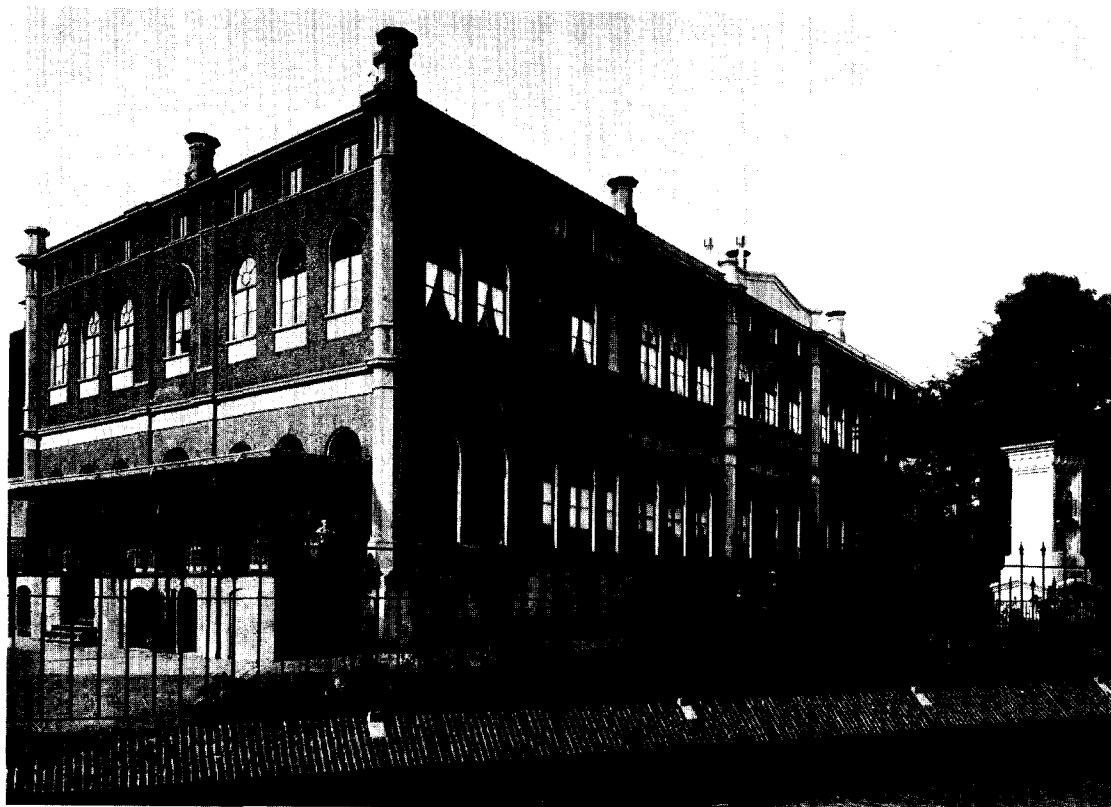
„De Bouwvereniging”

In 1863 werd in Groningen *De Bouwvereniging* opgericht, ontstaan uit een initiatief van de hervormde gemeente uit 1856, dat werd overgenomen door enkele notabele burgers. De doelstelling was „woningen te stichten voor den zoogen. arbeidenden, niet behoeftigen stand”. In 1864 kwam Scheepers als architect bij de vereniging in dienst⁵⁶.

De invloed van de overheid op de steden- en woningbouw was, voordat de Woningwet van 1901 in werking trad, van bijzonder weinig belang; er waren geen voorschriften waarmee misstanden op woongebied gecorrigeerd en voorkomen konden worden. Toch was de woon-

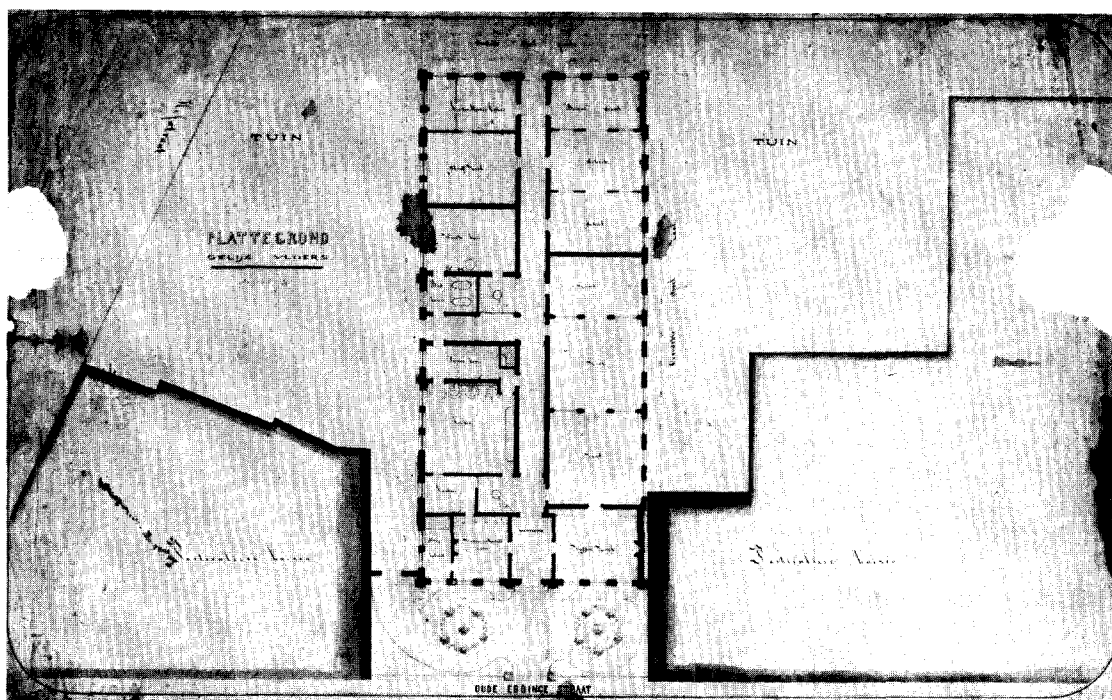
⁵⁵ Vgl. P. K. van Daalen, *Nederlandse Beeldbouwers in de negentiende eeuw*, Den Haag 1957, 125-126.

⁵⁶ Een deel van de gegevens m.b.t. *De Bouwvereniging* is aan het notulenboek van de vereniging ontleend (G.A.G.). Voor de korte geschiedenis ervan zie de bijdrage van mej. drs. E. Boiten (die mij ook op Scheepers' rol attendeerde) in de katalogus *Oosterpoort*, Groninger Museum 1971/1972.

Afb. 17. Groene Weeshuis, noordzijde.

(Foto uit G.A.G.).

Afb. 18. Groene Weeshuis, plattegrond parterre.

(Archief Groene Weeshuis; Foto G.A.G.).

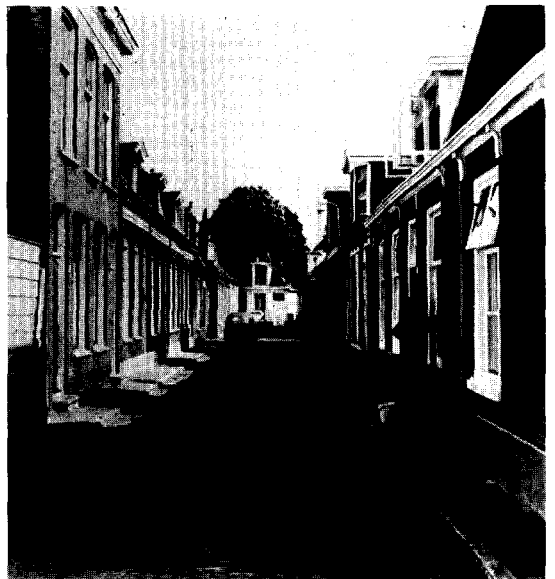
Afb. 19. Kosterwoning Waalse Kerk (1860).
(Opname 1973).

Afb. 20. Uithuizen, pastorie (1864). (Opname 1973).

Afb. 21. De Tempel der Boekverkopers (1864),
(Afb. uit W. J. Wendel, *Groningens Akademie-
feest van September 1864*, Groningen z.j.).

Afb. 22. Kleine Brandenburgerstraat (1864).
(Foto D. W. Kroon).

ellende kwantitatief en kwalitatief al vanaf het begin van de 19de eeuw in de nederlandse steden steeds groter geworden, vooral als gevolg van de emigratiestroom van arbeiders naar de geïndustrialiseerde steden. Het besef dat het vaak buitengewoon slechte woonmilieu in arbeidersbuurten een bedreiging voor de geestelijke en de lichamelijke volksgezondheid in zijn totaliteit was, werd tegen de vijftiger jaren sterker; het verband tussen huisvesting en gezondheid werd nu serieus onderzocht, zoals in Groningen door de arts S. E. Stratingh, met zijn studie *Groningen als woonplaats beschouwd. Eene bijdrage tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van deze stad* (1858). Hoe de volkshuisvesting kon worden gesaneerd, was echter een probleem dat de (gemeentelijke) overheid in deze liberale tijd gaarne aan het particuliere initiatief overliet. Een veelbelovende oplossing die men vond, was de woningbouwvereniging. De eerste werd in 1851 in Amsterdam opgericht ⁵⁷.

De Bouwvereniging maakte het eerst plannen voor woningen in het gebied ten zuidoosten van de stad, tussen de Hereweg en het Winschoter Diep. Er was daar al een dicht opeengebouwd buurtje gegroeid, waarvan wel mag worden aangenomen dat het er bijzonder slecht wonen was. De groninger „drekstoep”, de stort- en overlaadplaats van het stadsvuil lag in de onmiddellijke nabijheid, en bovendien was de ligging van het gebied gedeeltelijk zo laag dat er regelmatig overstromingen waren. Het is daarom niet verwonderlijk „dat die ongeschiktheid der woningen aanleiding geeft tot morsigheid, nadeelig werkt op het huiselijk leven, de uithuizigheid bevordert, hoogst nadeelig is voor de zedelijkheid en de gezondheid der bewoners, en die verblijven dikwijls ontwikkelingspunten zijn van besmettelijke ziekten, waaronder de geheele gemeente lijdt”, zoals het eerste jaarverslag van *De Bouwvereniging* opmerkt.

De eerste dertig woninkjes (die ongeveer een gulden huur per week moesten gaan opbrengen, d.w.z. ongeveer het dagloon van een arbeider) werden bij de kruising van twee natuurlijke zandpaden geprojecteerd, de huidige Brandenburger straatjes (afb. 22). Eind april 1864 vroeg men Scheepers een bestek te maken; in juni werd het bouwen aanbesteed. In het volgende jaar werkte hij plannen uit voor een rij van veertien woningen – wellicht de huidige Sophiastraat.

⁵⁷ Voor een schetsmatig overzicht van de volkshuisvesting in de vorige en deze eeuw in Nederland zie mr. dr. ir. M. M. van Praag, *Nederland bouwt*, Alphen a/d

De huizen waren klein en zeer eenvoudig ingedeeld: een woonkamer met bedsteden, een gangetje, een achterhuis en een kleine vliering; erachter was een gemeenschappelijk bleekveldje. De verhuur ging vergezeld van een vorm van „wooneducatie”: de bewoners verplichtten zich ertoe een aantal hygiënische regels in acht te nemen, zoals het schoonhouden van het huis en het behoorlijk verwijderen van vuilnis (dat in arbeidersbuurten gewoonlijk op straat werd gooid).

Bij een nogal onbelangrijk aandoend conflict in 1866 tussen hemzelf en de opzichter dreef Scheepers de zaak op de spits. Hij forceerde zijn ontslag, waardoor zijn rol bij de eerste planmatige uitbreiding van de stad buiten de wallen (die pas later, in 1874 werden geslecht) eindigde. Het verenigingsbestuur vroeg hem een opvolger voor te dragen, maar zelfs nadat hij de stadsbouwmeester daarover had geraadpleegd, kon hij niemand aanwijzen. Het lijkt alsof er verder geen capabele „bouwkundigen” in de stad waren, maar het is waarschijnlijker dat Scheepers om revanche te nemen voor zijn ontslag verdere hulp aan *De Bouwvereniging* in beleefde vorm weigerde. In december 1866 stuurde hij een rekening voor zijn werkzaamheden. Was bij de aanbestedingen in 1864 en 1865 zijn begroting te laag gebleken, nu werd zijn calculatie te hoog bevonden, zodat hij met een kleiner honorarium genoeg moest nemen.

De pastorie van de St.-Martinusparochie, Oude Kijk-in 't Jatstraat 13

Anderhalve maand nadat Scheepers door *De Bouwvereniging* geëngageerd was, in juni 1864, besprak het kerkbestuur van de St.-Martinusparochie het voorstel van een der kerkmeesters om een nieuwe pastorie te laten bouwen. Iedere reparatie aan de huidige behuizing zou slechts een kostbaar lapmiddel kunnen zijn, zozeer was hij in verval geraakt ⁵⁸. Het kerkbestuur vroeg de pastoor van Appingedam, Hendriks, een nieuwe pastorie te ontwerpen – deze aanpak illustreert wel heel duidelijk de zwakke positie van de beroepsarchitect in deze jaren.

Hendriks plan kreeg van de aartsbisschop geen goedkeuring zodat men wel genoodzaakt was een professioneel – duurder – ontwerp te laten maken. Scheepers diende desgevraagd in december zijn voorstellen in. Zijn begroting (20 000 gul-

Rijn 1966, hfdst. VI.

⁵⁸ Archief van de St.-Martinusparochie (G.A.G.), *notulen van het kerkbestuur*,

den) en ontwerpen werden tot in hoogste instantie goedgekeurd; bij de aanbestedingsvergadering in april 1865 bleek echter dat hij ook hier de bouwkosten verkeerd had becijferd: bijna 7000 gulden lager nog dan de laagste inschrijver. Na de wijziging van het bestek werd het werk voor 22 109 gulden aanbesteed; Scheepers' salaris werd bepaald op 500 gulden voor alle werkzaamheden, en bovendien voor iedere dag dat hij toezicht hield f 1,40.

De pastorie moet nog binnen het jaar voltooid zijn, want in december deelde de pastoor, deken Janssen, zijn kerkbestuur mee dat hij architect P. J. H. Cuypers opdracht had gegeven wandschilderingen voor de twee grote vertrekken te ontwerpen. Cuypers, die zich juist in Amsterdam had gevestigd en wiens faam zich in deze jaren ging verbreiden, realiseerde de polychromering voor een honorarium van 1200 gulden, welk niet gering bedrag – met name in vergelijking met Scheepers' salaris – de pastoor uit eigen middelen betaalde⁵⁹. De beschilderingen zijn later geheel weggewerkt.

Het opgaand muurwerk van de pastorie (afb. 23) is van schoon gemetselde bruinrode baksteen. Onderlangs de sober gedetailleerde voorgevel loopt een hoge natuurstenen plint met daarin de vensters van de kelder, de afsluiting aan de bovenkant wordt gevormd door een gekornist houten hoofdgesteld met consoles onder de sterk uitkragende kroonlijst. De ingang weerspiegelt door de statigheid van de zeven treden hoge ingebouwde stoep en de hoge dubbele deur het aanzien van het pastoorsambt in die tijd. De zuiltjes en de baksteenprofielen in het portaal (afb. 24) tonen Scheepers' volkomen eigen interpretatie van middeleeuwse architectuurvormen, die hier merkwaardig genoeg onderdeel zijn van een gevel die een aardige, maar niet erg opvallende bewerking is van de gegevens uit de klassicistische traditie. Het representatieve karakter van het gebouw (dat ruimer is opgezet dan de voorgevel

⁵⁹ Een gevolg van dit eerste optreden van Cuypers in deze provincie was zijn hernieuwde kennismaking met de pastoor van Kloosterburen, die hem vroeg tekeningen te maken voor een daar nieuw te bouwen kerkje (A. van der Woud, „De St. Willibrordus te Kloosterburen: Waterstaat (1842) en neogotiek (1868/1869)”, *Cultureel Maandblad „Groningen”*, XVI (1974) 3).

⁶⁰ Sedert 1970, het jaar waarin de St.-Martinuskerk gesloten werd, doet het huis niet meer dienst als pastorie.

⁶¹ De begrenzing van het tehuis werd tenslotte door vier smalle straatjes bepaald: de Hardewikerstraat, de Pausgang, de Butjesstraat en de Kleine Butjesstraat.

doet vermoeden) moet tot de jaren negentig sprekkender zijn geweest dan nu. In 1896, kort na de voltooiing van de vlakbij gelegen nieuwe St.-Martinuskerk, werden de kleine huisjes op de hoek van het Broerplein afgebroken en door de huidige veel hogere panden vervangen. De pastorie moet oorspronkelijk fors en belangrijk hebben geleken, nu is het vormcontrast met de omgeving verloren. De indeling van het interieur is gedeels bewaard gebleven; van de oorspronkelijke detaillering is weinig meer over⁶⁰.

Het Liefdegesticht

Het Liefdegesticht, een Rooms-katholieke instelling die gebrekkigen, ouden van dagen en weesmeisjes huisvestte en verzorgde, bereidde rond het midden van de vorige eeuw door een reeks aankopen van belendende percelen een eventuele uitbreiding voor⁶¹. In januari 1870 werden de verworven panden in de Hardewikerstraat afgebroken.

In februari van dat jaar kreeg Scheepers opdracht een nieuwe afdeling te ontwerpen. Spoedig daarna, op 9 maart, werd het bouwen voor 22 691 gulden aanbesteed. Behalve de vermelding in een kasboek van Scheepers' honorarium, 210 gulden, schijnen verdere specifieke gegevens over de onderneming in het archief van het gesticht, dat door het bestaan van de vele verschillende commissies die toen een rol speelden maar weinig overzicht biedt, te ontbreken⁶². (Uit notulen van 1867 blijkt dat men Scheepers vroeg te adviseren bij het plaatsen van een brandkast, wat er misschien op wijst dat het gestichtsbestuur gewoon was van zijn dienst gebruik te maken).

De nieuwbouw omvatte een aantal zalen met een kapel daarnaast (afb. 25). De zalen hadden rechthoekige vensters met schuiframen, van elkaar gescheiden door lisenen die boven de vensters van de eerste verdieping met elkaar waren verbonden. De gevel was van schoon gemetselde

Aan het eind van de eeuw veranderde de naam in Maria pension, welke naam het bejaardentehuis op die plaats nu nog draagt.

⁶² De (anonyme) auteur van *Het R.K. Liefdegesticht te Groningen. Een overzicht der geschiedenis van dit gebouw sedert de vestiging aldaar van de zusters der Liefde, 1847-1932*, Groningen z.j., die Scheepers niet noemt, meende zelfs dat het archief maar één enkel gegeven bevatte, n.l. de aankoop van 40 kribben voor het nieuwe gebouw. Scheepers' rol blijkt echter vooral uit de *Notulen van de Commissie van Toezicht op de geldelijke belangen van het parochiaal Armbestuur der R.K. Gemeente te Groningen* (archief Mariapension).

baksteen, evenals de sluitgevel van de kapel, die aan de Hardewikerstraat stond. De detaillering daarvan heeft weinig eenheid: een trapgevel met in de top een ruitvormige versiering, een rond venster daaronder, twee brede spitsboognissen en geheel onderaan nog twee rechthoekige spaarvelden. Het interieur had een spitsongewelf; de inrichting was in neogotische trant (afb. 26). In de jaren dertig werd de kapel geheel, en het gebouw daarnaast grotendeels afgebroken.

Eenrum, Hereweg 9

In opdracht van dr. A. Folmer, een arts van middelbare leeftijd ⁶³, maakte Scheepers plannen voor een „herenhuis” in diens woonplaats Eenrum. Op 28 juli 1873 werd het bouwen aanbesteed ⁶⁴.

Het huis (afb. 27), dat nog steeds een doktershuis is, wordt omringd door een ruime tuin. De voorgevel is in de oorspronkelijke staat gebleven; aan de zijkant is later een serre aangebouwd, en ook de achterkant en het interieur van het huis is door latere bewoners gewijzigd. De vormgeving van het exterieur verschilt niet essentieel van andere „herenhuisen” op het groningse platteland. In het midden van de voorgevel ligt de ingang met een lage stoep daarvoor; hierboven is het balkon en het geveltje voor de belangrijkste slaapkamer, waarin Scheepers niet heel harmonieus een ware staalkaart van lijsten en profielen heeft verwerkt. Het muuropervlak wordt voor een belangrijk deel onderbroken door de vier zeer hoge vensters van de beide voorkamers. Onder de dakgoot loopt een brede witte lijst van cement: het typische bestanddeel van de burgerlijke architectuur dat, als een esthetisch dogma, gedurende de gehele 19de eeuw in gebruik bleef ⁶⁵.

De stal bij de borg Allersma, bij Ezinge

Op 22 augustus 1875 werd het bouwen aanbesteed van een stal bij de borg Allersma, de woning van jhr. mr. R. M. A. de Marees van Swinderen, naar een ontwerp van Scheepers ⁶⁶.

De stal, die niet meer bestaat, had schoon ge-

metselde bakstenen muren en een zadeldak. Het middendeel van de voorgevel was iets risalerend; er waren hier drie ingangen en een deur naar de hooizolder; de overstekende dakrand was met houtsnijwerk gedekoreerd (afb. 28) ⁶⁷.

Twee grafmonumenten

Over Scheepers' laatste werk is maar weinig bekend. Behalve de beide genoemde, niet precies te localiseren „verbouwingen” – wat in die tijd ook nieuwbouw kan hebben betekend – die hij in 1874 en 1880 uitvoerde, ontwierp hij in 1875 en 1878 twee neogotische grafmonumenten, die nog steeds op de Rooms-katholieke begraafplaats staan ⁶⁸. In beide liet hij zijn naam beitelten: „J. F. Scheepers, archt.” Ze zijn niet ongeschonden gebleven, van het ene knapte de rijzige spits met hogels af (die niet werd hersteld (afb. 29)), van het andere werd de opening naar de ruimte binnenin het monument gedicht (afb. 30).

De grafmonumenten zijn ondanks de beschadigingen duidelijk werken van Scheepers. Zijn neogotiek blijft steeds uitsluitend decoratief, en zoals ook zijn andere neogotische ontwerpen lieten zien, zijn vormgeving is wat plomp en onzeker en mist bovenal eenheid in conceptie – in tegenstelling tot zijn andere, klassicistisch-traditionele ontwerpen, die hij harmonieuzer proportioneerde en detailleerde. Men vraagt zich af wat Scheepers dacht toen hij in 1884 en het jaar daarna de door Cuypers ontworpen St.-Jozefkerk aan de Radesingel gebouwd zag worden, die met zijn in verscheidene opzichten unieke toren een schitterend voorbeeld van voldragen neogotiek werd. In technisch en ideëel opzicht is het verschil tussen Cuypers' kerk en Scheepers' werk even groot als het niveauverschil tussen de beide mannen. Cuypers, de bouwmeester van internationale allure, die op zijn vakgebied voor velen in eigen land de toon aangaf, en Scheepers: een van de vele conservatieve, kleinburgerlijke architecten die overal in Nederland in opdracht van een even conservatieve *middle-class* werkten, maar aldus het uiterlijk van onze 19de-eeuwse dorps- en stadsdelen in hoofdzaak bepaalden.

⁶³ Folmer studeerde in 1858 af aan de universiteit te Groningen.

⁶⁴ J. Vinhuizen, *Stads- en Dorpskroniek van Groningen (1800-1900)*, Bolsward 1935, 361.

⁶⁵ Joseph Alberdingk Thijm, steeds een energiek bestrijder van architectuurvormen waarvoor hij geen rationele verklaring wist, ergerde zich al in 1855 aan de „razernij der platte lijst”, die hij even later een „onzinnige cultus” noemde (*De Dietsche Warande I* (1855), 111, 112, 295,).

⁶⁶ *De Opmerker* 22.VIII.1875 (vriendelijke mededeling ir. H. J. F. de Roy van Zuydewijn). Voor de borg zie mr. J. A. Feith, „Allersma”, *De Groningsche Volksalmanak* 1901.

⁶⁷ Foto 1473 G.A.G.; het familiearchief Van Swinderen (R.A.G.) bevat geen stukken m.b.t. de bouw.

⁶⁸ De monumenten zijn gesticht door de familie Alofs (1875, van zandsteen) en Wreesman (1878, van wit marmer).

Werkzaamheden aan de Hervormde kerk te Usquert (toegeschreven)

In september 1868 vroeg de Hervormde kerkeraad van Usquert toestemming voor de afbraak van de bouwvallige toren van het kerkje, en voor de aanbesteding van de bouw van een nieuwe ⁶⁹. Blijkens een gevelsteen werd deze in 1869 voltooid; wellicht is in deze zelfde tijd het exterieur van het middeleeuwse kerkgebouw bepleisterd (afb. 31, 32).

Deze werkzaamheden zouden aan Scheepers kunnen worden toegeschreven (de verblijfplaats

van de relevante kerkelijke archiefstukken is onbekend) op grond van de detaillering: de proporties en vormen van vensters en galmgaten in de toren, hun wat onsamenhangende verdeling over de wandvlakken en het gebruik van twee soorten baksteen doet denken aan zijn werk van een jaar later bij het Liefdesgesticht in Groningen; de neogotische decoraties in het torenportaal en vooral de spitsbogen boven de vensters aan de buitenkant van de kerk herinneren sterk aan overeenkomstige details in de St.-Jacobuskerk te Uithuizen, dat circa vijf kilometer ten oosten van Usquert ligt.

BIJLAGE

Enige gegevens over het bouwkundig onderwijs in Groningen in de 19de eeuw

De belangrijkste plaats waar de jonge bouwkundige in spe zijn opleiding kreeg, was overal in het land tot ongeveer het begin van de 19de eeuw bijna uitsluitend de werkplaats van zijn baas. De praktijk was de beste leermeester, al werd enige theoretische verdieping meestal wel nodig gevonden. De boeken waaruit de leerling zijn kennis kon putten, waren vooral op klassicistische architectuur georiënteerd; ze verschaften hem – simpelweg gesproken – voorbeelden waarmee hij kon leren ontwerpen, regels en wetmatigheden voor goede verhoudingen en constructieve soliditeit ⁷⁰. Het z.g. tekencollege gaf rond 1800 de mogelijkheid de theorie van het bouwvak te bestuderen. Het werd geleid door een meester-timmerman; Van Swigchem, die een aantal gegevens over het bouwkundig onderwijs in de 18de en de 19de eeuw – vooral in Amsterdam – heeft bijeengebracht, noemt er drie in die plaats ⁷¹. Tekencolleges waren zeker ook elders: in december 1797 richtte de stadsbouwmeester van Leeuwarden samen met twee anderen een „college ter bevordering en uitoefening der teekenkunst” op ⁷². Of Groningen ook een dergelijk instituut rijk is geweest, is niet bekend. Wél was hier juist drie weken eerder dan het college in Leeuwarden een academie opgericht met twee afdelingen, Tekenkunst en Bouw- en Zeevaartkunde, de latere Academie Minerva ⁷³. Blijkens het onderzoek van Van Swigchem waren er de onderdelen arithmetica en algebra (1e jaar), geometrie en trigonometrie (2e jaar), mechanica, hydrostatica en hydraulica (3e jaar), optica en perspec-

zijn stad probeerde over te nemen), Rotterdam (1773), Middelburg en Utrecht (1778). Groningen kwam niet geheel achteraan, want in 1799 werd in Leiden een tekenacademie geopend (al ging die op een oudere stichting terug), in 1800 een in Breda en nog in 1803 een academie in Arnhem.

De eerste „instituteur” van de afdeling Bouw- en Zeevaartkunde was een jong en ambitieus wiskundige, K. J. Koers. Na het aanvaarden van zijn functie schreef hij een brochure over het onderwijspakket dat door hem zou worden verzorgd ⁷⁴. Het bouwkundig onderwijs, zo begint de betreffende paragraaf, leidt op „om onze smaak te veredelen, waardoor wij aan het ware schoon kennis krijgen”. Na deze stelling, waarvan het ongecompliceerde idealisme hem als een waar kind van de Verlichting typeert, vervolgt Koers met een indrukwekkende opsomming van de klassieke grote auteurs over architectuur, waarna hij nogal onverwacht beslist dat het beoefenen van de „Geleerdheid” der bouwkunde „volstrekt onmisbaar is voor den Timmerman, Metseelaar, Beeld- en Steenhouwer, Schilder, Graveerder, ja voor ieder Ambachts-man”.

De opleiding bestond uit de behandeling van bouwmaterialen, van de „hoedanigheid van den Grond, Fundamenten en Muuren”, de gebouwen in het algemeen, in het bijzonder en in details, van poorten, wegen en bruggen, en uiteraard uit de theorie van de klassieke zuilenorden. Daarbij, zo blijkt uit een ander archiefstuk, waren er de onderdelen arithmetica en algebra (1e jaar), geometrie en trigonometrie (2e jaar), mechanica, hydrostatica en hydraulica (3e jaar), optica en perspec-

⁶⁹ Archief van het Provinciaal College van Toezicht op het beheer van de kerkelijke goederen en fondsen van de Hervormde gemeenten in de Provincie Groningen 1820-1950 (R.A.G.), *Register van het College van Toezicht*, 6.IX.1868 (aanvraag), 27.XII.1868 (goedkeuring).

⁷⁰ Zie Van Swigchem, o.c., bijlage drie: „Lijst van boeken uit de achttiende en het begin van de negentiende eeuw op het gebied van de bouwkunst en aanverwante vakken”.

⁷¹ Van Swigchem, o.c., bijlage twee.

⁷² *De Vrije Fries (Jaarboek van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde)*, XIV (1916), 86.

⁷³ J. A. Mulock Houwer, „De zeevaartschool te Groningen”, *De Groningsche Volksalmanak*, 1922; id., „De Academie Minerva”, *De Groningsche Volksalmanak*, 1924. Voor dit artikel heb ik de gegevens vooral ontleend aan het archief van de academie (G.A.G.).

⁷⁴ *Schets van het onderwijs het welk door den Instituteur K. J. Koers aan de Academie van Teeken-, Bouw- en Zeevaartkunde te Groningen zal worden gegeven*. Uitgave van de Academie, 1798 (G.A.G.).

Afb. 23. Pastorie St.-Martinusparochie (1864).
(Foto D. Boasson, 1972).

Afb. 24. Pastorie St.-Martinusparochie.
(Foto D. Boasson, 1972).

Afb. 25. Liefdegesticht, de uitbreiding van 1870: de kapel (met trapgevel) en links daarvan de zalen; in 1936 grotendeels afgebroken.
(Foto uit archief Mariapension).

Afb. 26. Liefdegesticht, kapel.
(Foto uit archief Mariapension).

Afb. 27. Eenrum, Hereweg 9 (1873).

(Foto C.F.D. 1973).

Afb. 28. Ezinge, stal bij de borg Allersma (1875). (Afgebroken).

(Foto G.A.G.).

tief (4e jaar) en in het vijfde jaar het bestuderen van het civiele bouwen en het maken van bestekken, en natuurlijk: „hier mede moet het teekenen van eene menigte plannen vergezeld gaan.”

Uit een rooster blijkt dat behangers en blikslagers haast hetzelfde lesprogramma hadden. Het niveau van de opleiding is hiermee aangegeven: het moet ondanks de fraaie namen van de diverse vakken en de imposante handboeken die de instituteur Koers zijn geestelijk eigendom achtte, laag geweest zijn, ook in aanmerking genomen dat een of andere vooropleiding bij de leerlingen ongetwijfeld ontbrak. Daar komt nog bij dat de lestijden ook niet erg stimulerend waren: een reglement van 1831 bepaalt die op twee uren per avond, en vijf avonden per week gedurende de periode van 1 september tot 1 juli. En dat steeds na een werkdag die ook voor de jongelui waarschijnlijk wel langer dan acht uur zal hebben geduurd ⁷⁵.

Het niveau van de opleiding was niet alleen laag, de lesstof was bovendien bijzonder weinig naar de verschillende ambachten gedifferentieerd, zoals al bleek uit de grote paralleliteit van de opleidingen van „bouwkundige”, blikslager en behanger. Nog veel later, rond 1860, was er geen verandering gekomen in de situatie dat leerlingen of ze nu smid, steenhouwer, timmerman of stukadoor wilden worden, in hun leerjaren op de academie vijftig tekeningen van de zuilenorden nauwkeurig moesten opmeten en overtekenen – naar het nu lijkt een volstrekt overbodige bezigheid, een onderdeel van een voor niet-bouwkundigen onbruikbaar opleidingssysteem, dat het begrijpelijk maakt dat een criticus destijds elders academieleerlingen na de les „als wilde beesten uit hunne hokken losbreken” zag, en „op straat geweld en schandaal maken, niettegenstaande de meest zorgvuldige maatregelen van politie-beambten” ⁷⁶.

De afdeling Bouwkunde van de academie leidde, toen Scheepers leerling was, ambachtslieden op, geen architecten. Het stond iedere meester-timmerman echter vrij zichzelf architect te noemen: specialistischer kennis dan die hij had was niet vereist. Toch is er verschil tussen timmerbaas en architect: de laatste benaming heeft de suggestie van kunstzinnigheid, althans van een bewust creatief vermogen. Het kiezen van die beroepsnaam is, o.a. bij Scheepers, gekomen na het inzicht dat het ontwerpen van een gebouw een creatieve, misschien zelfs een artistieke daad is. Het vergt nogal wat inlevingsvermogen in de groninger maatschappij van rond

⁷⁵ Vgl. prof. dr. I. J. Brugmans, „*De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw, 1813-1870*”, Utrecht/Antwerpen 1971, 109 e.v., vgl. ook 172 e.v.

⁷⁶ J. H. Leliman, „Iets over het onderwijs in het bouwkundig teekenen”, *Bouwkundige Bijdragen*, XII (1862), kolom 206, 207.

⁷⁷ Elders in Nederland kwam die pas in 1863 met de stichting van de Polytechnische School in Delft. Tevoren was de student voor onderwijs op hoog niveau aangewezen op de academies van Antwerpen, Hannover, Berlijn, Parijs of Rome (C. Muysken, „Bouw- en Beeld-

1850 om in te zien hoe nieuw en ongehoord dat bewustzijn moet zijn geweest: zoals eerder in dit artikel bleek, werd de architect, als iedere andere ambachtsman, als een uitvoerder beschouwd, niet als een schep- per. Na de opheffing van de gilden in het begin van de vorige eeuw is in Groningen – en in de andere provincies in het algemeen ook – het onderscheid tussen de timmerbaas (aannemer) en de architect steeds duidelijker geworden: de een bleef bij zijn werkbank, de ander kreeg een bureau. Scheepers, die hier aan het begin van de ontwikkeling van het architectenberoep staat, had beide nog.

Dat het onderscheid duidelijker werd, was niet het gevolg van een speciale architectenopleiding: die is er in de vorige eeuw niet in Groningen geweest ⁷⁷. Het onderwijs was zelfs nog nadrukkelijker op het puur ambachtelijke afgestemd, sinds Minerva in 1865 de afdeling Bouwkunde (die tien jaar eerder al van de afdeling Zeevaartkunde was losgemaakt) sloot om die over te doen aan de pas gestichte Burger Dag- en Avondschool. In 1872 opende de Vereeniging van Industrieëlen en Werkbazen een ambachtsschool voor alleen praktische vorming ⁷⁸. Scheepers' scholing had nog een zweem van artisticeit: een deel van de opleiding was immers bij de afdeling Tekenkunst ondergebracht, maar de jonge architectengeneratie die na hem kwam en niet meer op Minerva was geweest, had volstrekt niet meer dan louter ambachtsonderwijs gehad. Het is niet verwonderlijk dat juist in deze generatie, die architect wilde zijn maar daarvoor niet voldoende was opgeleid, en die zich van dat gemis ook bewust was, het initiatief kwam om de kwaliteit van het ontwerpen dan maar buiten de scholen om te verhogen.

De belangrijkste daad in deze richting was de oprichting van de *Vereeniging tot Bevordering der Bouwkunst*, op 24 september 1883. De doelstelling laat onmiddellijk zien dat de architect zich niet langer een gewone ambachtsman voelt: de vereniging wil „de bouwkundige kennis van hare leden bevorderen, hunne belangen voorstaan”, maar ook „den kunstzin in het algemeen verhoogen” ⁷⁹, waarmee de pretentie van de artistieke waarde van het architectenberoep eindelijk ook in Groningen expliciet is gemaakt. Eindelijk, want de *Vereeniging* was een afdeling van de reeds in 1842 opgerichte *Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, die aanvankelijk alleen in Amsterdam leden had, maar al gauw afdelingen in het westen en midden des lands kreeg. De beginjaren van de afdeling Groningen

houwkunst”, *Eene halve eeuw Nederland, 1848-1898*, (redactie dr. P. H. Ritter) Amsterdam 1898, 153.

⁷⁸ In 1885 werd een nieuwe ambachtsschool geopend, waar het onderwijsprogramma ook een theoretische kant kreeg. Vgl. J. Suringa, *Groningen in zijn verleden en zijn heden*, Groningen 1899, 173 e.v., en een serie artikelen in de *Nieuwe Groninger Courant*, juni/juli 1885.

⁷⁹ Archief van de Vereeniging tot Bevordering der Bouwkunst (G.A.G.).

waren in breder, nationaal verband gezien werkelijk niet glorieus. De notulen van de vergaderingen laten zien dat er veelal problemen werden besproken waarover men elders op dit niveau sinds lang was uitgepraat; het is kenmerkend dat men in 1885 de oude Alberdingk Thijm, die nu al twintig jaar vrijwel niets oorspronkelijks over bouwkunst meer had gezegd, een lezing liet houden. Het lokale belang van de *Vereeniging* staat echter buiten kijf. De activiteiten waren zo leerzaam mogelijk: men hield kunstbeschouwingen, er waren boeken en plaatwerken ter inzage, prijsvragen werden uitgeschreven en er was een vragenbus waar het verenigingslid terecht kon met zijn problemen op het gebied van materialenkennis, constructie, „schoone bouwkunst” en bouwkundige rechtskennis. De bekendheid naar buiten werd bevorderd door de maandelijkse verslagen van de vergaderingen in de krant, ook bedoeld om de leerrijke invloed die er van uit heette te gaan. Eén lid vond in 1884 de geboden mogelijkheden nog te beperkt: „De architectonische voortbrengselen in deze gemeente, bij voorkeur die, welke door Groninger architecten ontworpen zijn, missen gewoonlijk het artistieke aan een bredere opvatting eigen”, zodat hij vroeg of er niet een fonds voor studiereisjes voor de jonge architecten kon worden gevormd. Hoezeer de aansluiting met „het artistieke” werd gezocht, komt ook tot uiting in het feit dat de *Vereeniging* (evenals de oude *Maatschappij*) behalve de gewone en buitengewone leden en ereleden ook nog een aparte categorie „kunstlievende” leden kende, voor wie – opvallend ge-

noeg – de lidmaatschapsvoorwaarden aanzienlijk soepeler waren. Het lijkt alsof de jonge architecten behalve voor het vergroten van hun vakkennis hun vereniging hadden opgericht om een vorm te hebben, waarin het gemakkelijker zou worden zich te conformeren aan de lokale culturele prominenten. Wanneer hun streven inderdaad als een emancipatieproces wordt opgevat, is ook het standpunt dat het lid L. M. Moolenaar in een vergadering uitdroeg met zijn lezing „Geen Ambachtsscholen maar Ambacht-Werkplaatsen”⁸⁰ verklaarbaar als het scheppen van distantie tussen hemzelf en zijn directe verleden: een zich ontwikkelende handwerkersstand was voor hem kennelijk nog te bedreigend. In deze zelfde tijd wordt ook buiten de *Vereeniging* een ander kenmerk van beginnende emancipatie zichtbaar: de definiëring van de eigen groep en het versterken van het zelfbewustzijn. In maart 1888 werd *De Architectenkamer* opgericht, een instituut dat zich ten doel stelde „het vertrouwen in het streven en werken haer leden onderling en in het algemeen te versterken”. De manier waarop de Kamer dit trachtte te bereiken was eenvoudiger dan deze sierlijke frase doet vermoeden: door het opstellen van bindende tarieven verlostten de leden zich van elkaars concurrentie. Het lidmaatschap was echter nogal exclusief, want ieder aspirantlid diende „door het beantwoorden van een vraagstuk op bouwkundig gebied en het maken van een bouwkundig ontwerp”⁸¹ te bewijzen dat hij werkelijk *architekt* was.

⁸⁰ Volgens het verslag van deze vergadering in het *Bouwkundig Weekblad* 19.III.1887 ook als brochure uitgegeven (niet aanwezig in G.A.G.). Juist Moolenaar had reeds in de derde vergadering een voordracht ge-

houden „die eigenlijk het geheele begrip van Kunst in zijn gandsche omvang inhield”.

⁸¹ Suringa, *o.c.*, 264.

SUMMARY

Johan Franciscus Scheepers (1818–1886), son of a master carpenter in the city of Groningen, received his first commission, which was to be the most important of his career, at the age of 24, when he was asked to design and supervise the construction of a new building for the University of Groningen (1842–1850). This *Academiegebouw* (destroyed by fire in 1906), after the Town Hall the most impressive building in the city, was the last important example of Neoclassical architecture in The Netherlands. Between 1842 and 1859, Scheepers was employed by the Municipal Department of Public Works. In this period he designed two small Catholic churches, with which he introduced the first phase of the Neogothic style in the province of Groningen, and a new orphanage whose form showed reflections of the Classicistic tradition. From 1864 tot 1866 he served as architect for the first building association in Groningen, for which he built several streets of working-class

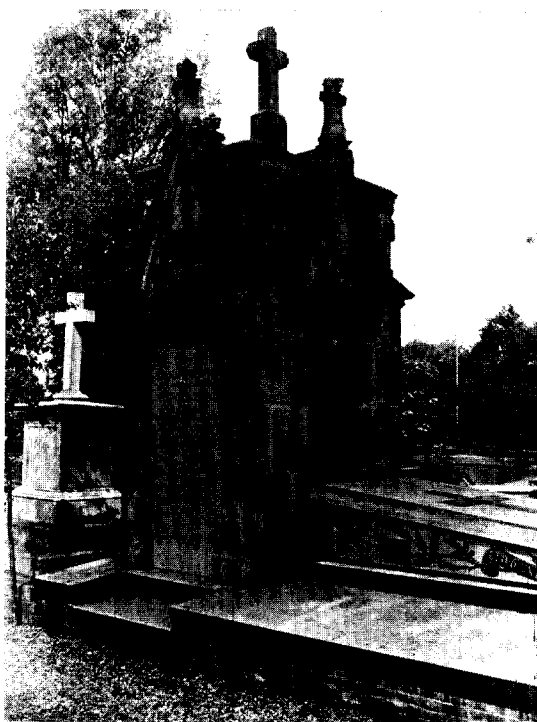
homes. In 1870, the building of the Roman Catholic *Liefdesgesticht* (charitable institution) was enlarged under his direction. We know of only a few houses built by Scheepers, including two parsonages, but it seems likely that house-building formed the greater part of his practice and that he also acted as contractor-architect.

Scheepers' work shows a good many elements which make a rather common and impersonal impression, and it is hardly surprising that he has been completely forgotten. He was certainly not an unappreciated genius but one of the many inconspicuous, conservative, and petty-bourgeois architects who, working for an equally conservative middle class in the nineteenth century, determined much of the appearance of parts of the villages and cities of The Netherlands.

The appendix to the article gives a sketch of architectural education in Groningen in the nineteenth century and includes some notes on the social emancipation of the average architect in that city and that period.

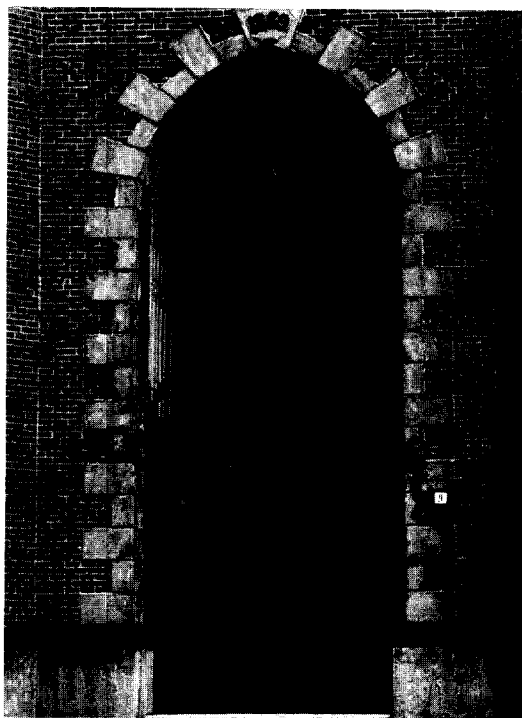
Afb. 29. Grafmonument Wreesman (1878).
(Opname 1973).

Afb. 30. Grafmonument Alofs (1875).
(Foto D. W. Kroon, 1971).

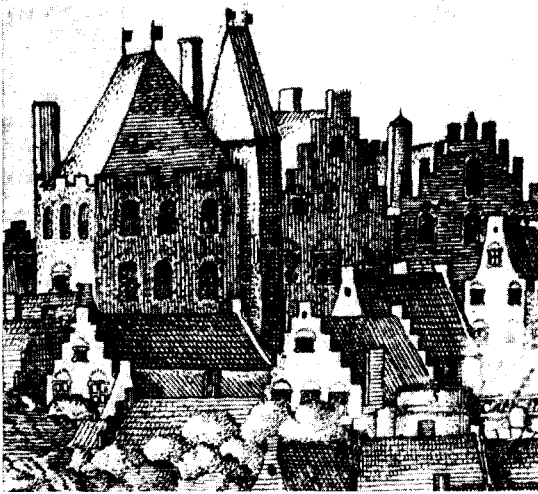

Afb. 31. Usquert, toren N.H. kerk (1869), vanuit het zuidwesten.
(Foto C.F.D. 1974).

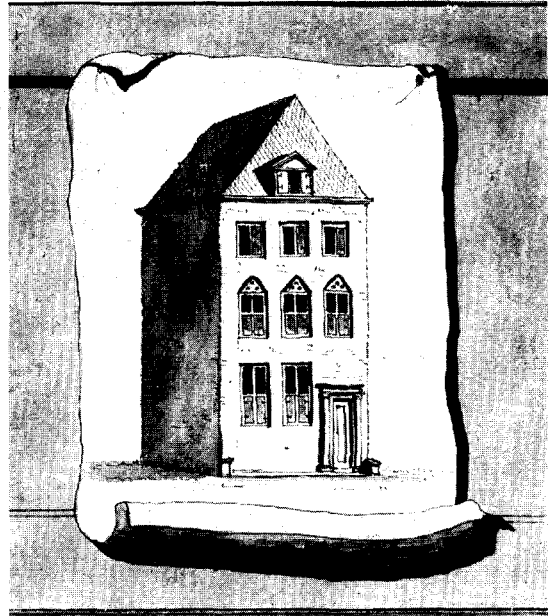

Afb. 32. Usquert, torenportaal N.H. kerk.
(Foto C.F.D. 1974).

HET HUIS DRAKENBURG TE UTRECHT

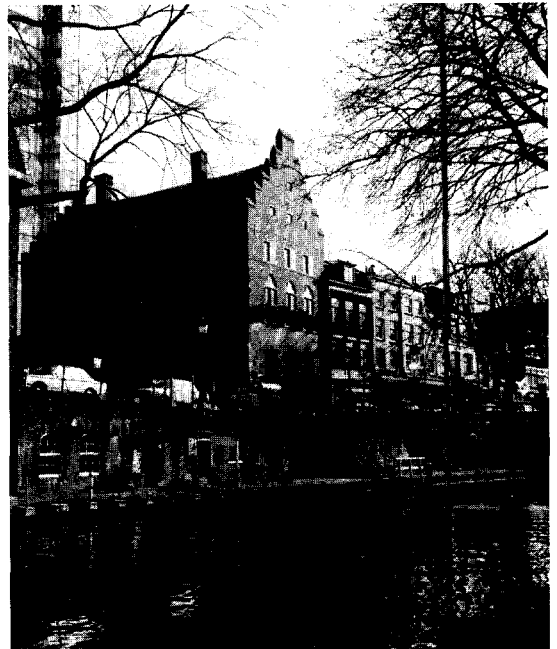
Afb. 1. Detail van een stadsgezicht uit 1625 door J. C. Droochsloot, waarop de middeleeuwse trapgevel van het huis Drakenburg is afgebeeld.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 2. Huis Drakenburg met middeleeuwse voor-gevel zonder de top. Tekening van L. P. Serrurier van omstreeks 1724 in het Gemeentearchief te Utrecht.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 3. Huis Drakenburg voor de restauratie.
(Foto C. L. Temminck Groll 1958).

Afb. 4. Huis Drakenburg na de restauratie.
(Foto Monumentenzorg 1970)

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN HET HUIS DRAKENBURG TE UTRECHT

H. VAN DER WAL

Het huis Drakenburg aan de Oude Gracht nr. 114 te Utrecht is tijdens de restauratie tussen 1960 en 1968 opgemeten en zijn bouwgeschiedenis is nauwkeurig onderzocht. Een voorlopige beschrijving werd in 1961 reeds gegeven aan de hand van een door de restauratie-architect Th. Haakma Wagenaar opgesteld rapport en in 1963 door C. L. Temminck Groll in zijn dissertatie. In het in 1969 verschenen boek over „Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800”, door R. Meischke, wordt Drakenburg eveneens beschreven¹.

Vroegste geschiedenis

Volgens N. van der Monde voerde het oude Stichtse geslacht van Drakenburg nog in 1328 de naam van Wernaers Sone. In dat jaar wordt een lid van dat geslacht, „Frederick haren Wernaers sone”, die toen schepen van de stad was, voor het eerst „Drakenborch” genoemd².

In een geding van 1367 tussen Wernaer van Drakenborch, de eigenaar van het huis, en zijn buur Dirck den Bolen, waarvan een verslag is te vinden in „der scepene boeck” van de stad Utrecht, vindt men reeds gegevens uit 1300 over een stenen huis³.

Wernaer bracht tijdens deze rechtzitting een schepenoorkonde uit 1300 te berde. Hierin staat, dat Dideric de Bole in dat jaar voor de schout en schepenen verscheen en bekende, „dat hi noch sine nacominghe off so wie dat besitter is sire

hofstede die gheleghen is aen die noertside van Vredericx steenhuse, harer Werners soens, daer hi nu in woent, ghelegen tusschen haren Jans brugghe ende der Beyerbrugghe an die hoestside van der graft, die lucht van Vredericx dreyn veynsteren aen die noertside van sinen voorseiden huse beneden den nedersten solre, die in sire mueren gemaket siin, niet betymmeren en zellen noch en moghen. Van welken dreyn veynsteren datter een staet tusschen sinen scoorsteen ende den onderscote van sinen sale, ende is hoech van luchte elff voete ende drye voete wijt, mit glaze ende mit tralyen; ende die andere twee veynsteren staen voert achterwaerts, dat een boven den anderen tusschen dat onderscot ende sire groter camer, daer elc veinster off hoech is vier voete ende derdehalff voete wijt mit horen tralyen, na onser stat mate ghemeten”.

Er is sprake van „den nedersten solre”, dus moet er een verdieping zijn geweest. De genoemde vensters aan de noordzijde meten respectievelijk 11 × 3 voet ofwel 295 × 80 cm en 4 × 2,5 voet ofwel 107 × 67 cm. Deze grote vensters waren in de zijgevel geplaatst, die grensde aan de Drakenburgsteeg, die een breedte had van 14 voeten, d.i. 3,76 m. In 1367 verlangde Wernaer van Dirc den Bole, dat deze zijn „tymmeringhe” ten noorden van het huis Drakenburg zou opruimen. Omdat de steeg tussen beide panden breed genoeg was, werd de eis van Wernaer,

Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg

¹ C. L. Temminck Groll, „Vondsten en restauraties in Utrecht”, *Maandblad Oud Utrecht* XXXIV, 1961, 86-89 met reconstructietekeningen van Th. Haakma Wagenaar.

C. L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht in hun relatie met die van andere noordwest-europese steden*, 's-Gravenhage 1963, 51-53.

R. Meischke, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800*, Haarlem 1969, 40-42.

² N. van der Monde, *Geschied- en Oudheidkundige Beschrijving van de pleinen, straten stegen, waterlei-*

dingen, wedden, putten en pompen der Stad Utrecht II, Utrecht 1845, 81: „... Eene reeks van jaren maakte dit geslacht in het welk het schepenambt erfelijk was, een sieraad der stadsregering uit. Voor 1350 was de ridderhofstad Drakestein bij de Vuursche reeds vermaard, en door het geslacht Wernaer bezeten. In 1362 werd Wernaer met dit huis beleend door de bisschop van Utrecht”.

Zie voor de ridderhofsteden Drakenburg en Drakestein: M. G. Schenk en J. B. Spaan, *Drakestein en zijn bewoners*, 1967.

³ S. Muller Fz., *De Middeleeuwse Rechtsbronnen der Stad Utrecht II*, 's-Gravenhage 1883, 17-19.

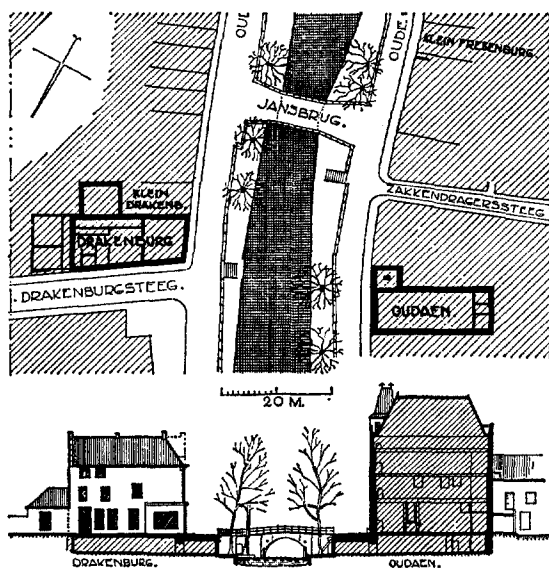

Fig. 1. De ligging van het huis Drakenburg aan de Oude Gracht in Utrecht met profielfoorsnede over de Drakenburgsteeg, de Oude Gracht en het huis Oudaen..

dat Dirc zijn opstal aan de overzijde moet „ru-
men” afgewezen. Binnen drie voet, de breedte
van een brandgang, zou het wel moeten.

Jacob van Ruysdael geeft op zijn tekening
„Gezicht op de Oude Gracht” (in Museum
Boymans-van Beuningen, Rotterdam) de middel-
eeuwse bebouwing, bestaande uit de hoge stenen
huizen met daartussen lage opstallen, meest nog
van hout, het beste weer.

De middeleeuwse trapgevel van de Draken-
burg wordt schematisch weergegeven op een
stadsgezicht door J. C. Droochsloot uit 1625
(afb. 1). In 1724 heeft L. P. Serrurier een aparte
tekening gemaakt van het huis, maar daarop is
de trapgevel reeds vervangen door een schilddak.
Deze tekening bevindt zich in de topografische
collectie van het Gemeentearchief in Utrecht
(afb. 2).

Aanleg van het huis

Uit het onderzoek is gebleken dat Drakenburg
als een tufstenen huis vrijstaand langs de water-
kant is gebouwd op *c.* 1,40 meter beneden het
huidige niveau. Er zal een straat langs het huis
gelopen hebben met een talud naar de gracht, de
voormalige Rijn. De oudste huizen waren in het
algemeen nog niet onderkelderd. Een uitzonde-
ring vormt de zeer vroege kelder onder het voor-

malige huis Lichtenberg, nu onder de hal van het
stadhuis. In deze kelder bevinden zich nog zware
ronde pijlers van tufsteen en trachiet, die de kel-
der in tweeën delen. De vroegste vermelding van
de werven met werfkelders is van 1275⁴. Bij
het huis Drakenburg kon het groeiproces van
de bodem geregistreerd worden bij de voormalige
keldertrap (fig. 3). Daar vond men op 2,30
meter beneden de vloer een laag zwarte sliekle.
Vanaf dit peil komen er steeds lagen met bak-
steen- en kalkpuin voor en op een diepte van
1,70 meter een houtskoollaag (dit wijst kennelijk
op een brand). De oudste tegelvloer heeft ge-
legen op een diepte van 1,06 meter blijkens moe-
ten in een mortellaag; de tweede lag op 0,75
meter diepte en bestond uit verglaasde vierkante
tegeltjes van 5,5 cm. Op 30 cm diepte kwam een
mooie tegelvloer tevoorschijn van diagonaal ge-
legde tegels van het formaat 15 × 15 × 3,5 cm,
bruingroen en geel verglaasd. Op een diepte van
17 cm werd een vloer aan het licht gebracht van
rode zandstenen tegels. In de tufstenen zuidmuur
vond men een keperboogvormig afgedekte lamp-
nis, waarvan de onderkant op 41 cm beneden de
houten vloer lag. Derhalve wordt verondersteld,
dat de oude vloer op *c.* 1,40 meter diepte heeft
gelegen.

Het 11de-eeuwse tufstenen huis

Van het tufstenen huis is de ingebouwde
zuidmuur het best bewaard gebleven. In de
noordmuur langs de Drakenburgstraat bleven
slechts op twee plaatsen tufsteenfragmenten over
en van de twee eindgevels is niets gevonden. Wel
zijn in de oostmuur hier en daar tufstenen secundair
verwerkt. De grens van een middeleeuwse
tegelvloer geeft waarschijnlijk de plaats aan van
de oudste voorgevel. De tufmuur aan de zuid-
zijde gaat nog tot de balken op 4,70 meter, maar
kan hoger zijn geweest getuige de plaats van een
authentiek venster vlak bij de balken. Wij hebben
hier dus een oorspronkelijk stuk muurwerk van
6 meter hoogte met halverwege alleen in de voor-
ste helft vijf later ingehakte balkgaten voor een
insteekkamer. Dit huis had dus een zaalvorm van
inwendig 19 meter lengte en 7,30 à 8,35 meter
breedte, bij een hoogte van meer dan 6 meter.

Eerst heeft men gedacht dat deze zuidmuur
van een oudere belending was; dit is onjuist ge-
bleken getuige de authentieke lampnis en het ge-

⁴ E. J. Haslinghuis, *De Gemeente Utrecht* (= Ge-
illustreerde Beschrijving I, 1ste stuk, afl. 1), 's-Graven-
hage 1956, 65.

noemde tufsteenwerk aan de noordzijde. De tufstenen muren zijn 75 à 80 cm dik en massief. De tufsteenformaten zijn 26, 40, 48, $68 \times 9/14$ cm, 10 lagen = 126 cm. De tufsteenformaten van de onder Bisschop Bernulphus (1027-1054) in Utrecht gebouwde St.-Pieterskerk, St.-Janskerk en St.-Pauluskerk zijn respectievelijk $50/92 \times 9/15$ cm, 10 lagen = 120/145 cm en $40/68 \times 9/15$ cm, 10 lagen = 136 cm en *c.* $60 \times 10/14$ cm, 10 lagen = 134 cm. Van de 12de-eeuwse gebouwen zijn de tufsteenformaten kleiner.

Het merkwaardigste bij dit huis waren de resten van een venster halverwege in de rechter zijmuur (fig. 3 en 4). Dit venster had afgeschuinde dagkanten en uitwendig een aanslagspinning voor een houten raam, zoals ook bij de 11de-eeuwse tufstenen kerken in Utrecht is gevonden⁵. Het houten raam was hier niet meer aanwezig. De dagmaat was 50 cm, de bovenkant was verdwenen door verlaging van de tufstenen muur. De dorpel en de stijlen waren van aparte stenen gemaakt. Bij het herstel is het venster opgeruimd. Op grond van het steenformaat en dit venster kan het huis uit de 11de eeuw dateren.

Over de indeling van deze huizen is niet veel bekend. Er wordt aangenomen, dat er houten en vakwerkwanden zijn toegepast. Eveneens is het mogelijk de hoge benedenruimte door een balklaag plaatselijk horizontaal in tweeën was gedeeld. In de rechter zijmuur zijn een reeks later aangebrachte balkgaten gevonden, die daarop duiden. In het achtergedeelte is een onderverdeling geweest blijkens de genoemde oorkonde uit 1300, waar sprake is van drie vensters, waarvan er een staat tussen zijn schoorsteen „ende den Onderscote van sinen sale”, en verder naar achter twee boven elkaar geplaatste vensters.

De plaats van deze schoorsteen is teruggevonden in het patroon van de tegelvloer, halverwege aan de noordzijde (fig. 2). Het is een grote open haard geweest met een breedte van 2,20 meter. Deze breedte is naderhand versmald, zoals was aangegeven door een omraming op de tegelvloer van de vuurplaats met de voormalige zandstenen schouwwallen. Deze wallen hadden een gotisch peerkraalprofiel, verwant aan de gewelfribben uit de oostelijke kruisgang van de Dom uit *c.* 1400; ze waren rood en zwart geferd.

Ter plaatse waar de „onderscote” gestaan kan hebben, *c.* 6,40 m uit de achtergevel, werd een

32 cm brede fundering in de grond aangetroffen van baksteen, dik 6 à 7 cm. Deze fundering was van jongere datum. In de bakstenen achtergevel van dit huis was ook een ruime uitsparing van een schouw, mogelijk deel uitmakend van een keuken. Bij deze grote zaalhuizen werd vaker een achterkamer afgeschoten, o.a. in huis Putruwiel en in Oudaen, ook aan de Oude Gracht. In de linker zijgevel aan de Drakenburgsteeg waren slechts op twee plaatsen fragmenten van het tufsteenmuurwerk gespaard, waarin bij de oostgevel een venstermoet met een korfboogvormige rollaag van baksteen, kennelijk van latere datum (fig. 2).

Het vroeg 14de-eeuwse bakstenen huis

In de overblijfselen van het tufstenen huis is slechts één bouwperiode aan te wijzen, diverse perioden treft men echter aan in de in baksteen gebouwde delen. Een juiste volgorde is daarvan moeilijk te geven. Duidelijk is echter dat het tufstenen huis meer of minder verlaagd is en dat daarop een bakstenen verdieping is aangebracht met een borstwering van één meter. Daarna is het huis nog eens twee meter verhoogd, waardoor er een lage tweede verdieping ontstond en een zolder zonder borstwering (fig. 4). Aan de noordzijde was er een vermolde balk of muurplaat van 10×19 cm aanwezig midden in de muur, op 1 meter uit de tweede vloer, dus op de oorspronkelijke borstweringshoogte (fig. 3). Dit correspondeerde met een horizontale moet uitwendig, waarbij kijllagen zijn gemaakt om verzakkingen te egaliseren. Het baksteenformaat is $30/31 \times 7/7,5$ cm, 10 lagen 86 cm in onregelmatig metselverband, deels in Vlaams verband, deels zeven koppen naast elkaar, overeenkomende met muurwerk aan het koor van de Dom, uit het eerste kwart van de 14de eeuw. Bij de Drakenburg is het verband minder „Vlaams” en de muren kunnen daarom wat later gedateerd worden.

Klein Drakenburg

Het steenformaat van de onderbouw van Klein Drakenburg, de uitbouw aan de zuidzijde, is echter groter, nl. $13/32,5 \times 8/8,5$ cm, 10 lagen = 92 cm. Dit wijst op een 13de-eeuwse steen; dit muurwerk was verder moeilijk te dateren. Het is mogelijk, maar niet noodzakelijk, dat deze uitbouw als eerste uitbreiding bij het tufstenen huis is ontstaan. Hogerop aan de zuidkant was het steenformaat 27×7 cm met enkele zwaardere stenen ertussen en in hetzelfde metselverband als

⁵ H. van der Wal, „Houten ramen en vensters van romaanse kerken”, *Bulletin K.N.O.B.* 1968, 5.

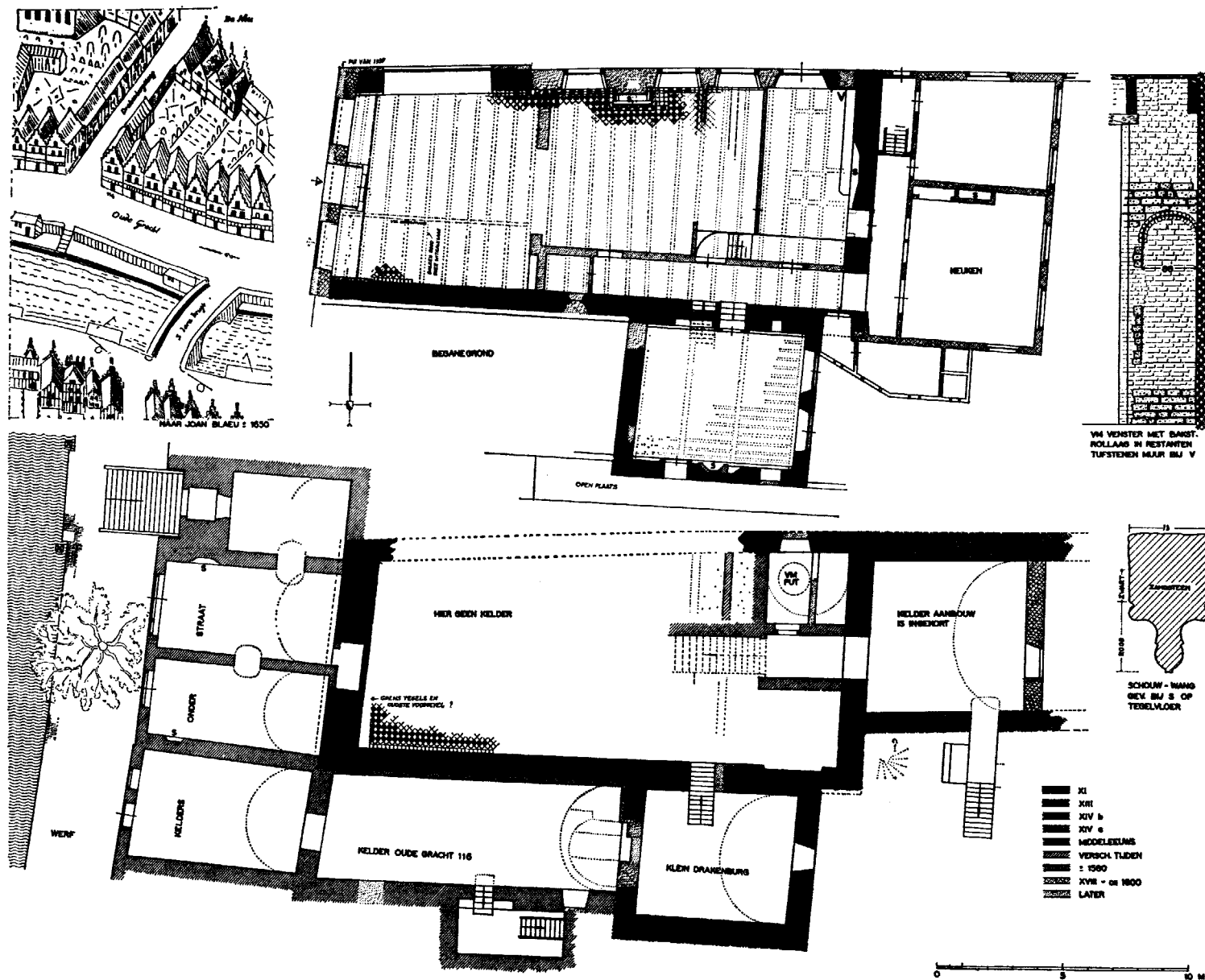

Fig. 2. Plattegronden van het huis Drakenburg en het nevenliggende pand Klein Drakenburg aan de Oude Gracht in Utrecht. Kelderplan, begane grond en enige details, naar opmetingen voor en tijdens de restauratie door Bureau Gemeentewerken Utrecht 1958, Th. Haakma Wagenaar 1960-1963 en H. van der Wal 1967. (Tekening Monumentenzorg, H. van der Wal).

dat van het hoofdgebouw. In dit verband moet de op de westwand van deze zijkamer gevonden muurschildering vermeld worden bestaande uit een decoratief behandelde lambri-schildering met een ridderscène erboven. De figuren vertonen veel gelijkenis met die op een wandschildering in het Oberstolzenhaus te Keulen van het eind der 13de eeuw. Temminck Groll heeft het oudste schilderwerk gezien en Haakma Wagenaar heeft de gevonden resten op calqueerpapier overgenomen. Deze prijken nu in „volle glorie” op de westwand met daaronder een lambri-beschildering, bestaande uit banden, ranken en tapijten.

Het moer- en kinderbalkenplafond boven de begane grond bleek een beschildering te hebben uit *c.* 1580, bestaande uit ranken en bloemen op de balken en een nerven-imitatie op het spreidsel tussen de kinderbalken. Volgens de transportregisters van de gemeente Utrecht zou in het jaar 1585, Klein Drakenburg bijgekocht zijn. Dit jaartal zou wel kunnen slaan op dit laatste schilderwerk. Het voorhuis kan 15de-eeuws zijn, de torenvormige uitbouw is evenwel 13de-eeuws. Op de prent van Droochsloot uit 1625 heeft Klein Drakenburg een ouder aandoende topgevel met gekanteelde trappen (afb. 1).

Voor zover te meten, was het steenformaat van het tongewelf in de kelder onder het voorhuis van Klein Drakenburg, een kop $13 \times 6/7$ cm.

Volgens een opmeting van Haakma Wagenaar is er een lagere trapgevel geweest aan de westzijde van het torenvormige Klein Drakenburg. Dit stuk zou dus bestaan hebben uit een kelder met een woonlaag en een zolder met borstwering, in aansluiting met het lagere tufstenen huis (afb. 4).

Schrijver dezes heeft echter aan de zuidelijke buitenkant niet kunnen waarnemen dat deze zijkamer daar verhoogd zou zijn, integendeel, de dikke oude stenen liepen tot de bovenste zolder door. De jongere oostgevel, die wel uit 1585 kan dateren blijktens zijn kruiskozijnen en sierankers, was er opzij ingekast met dunnere steen van 25×5 cm.

Tot nu toe werd aangenomen, dat deze kamer van Klein Drakenburg een uitbouw zou zijn van Drakenburg. Daar zijn echter geen bewijzen voor gevonden, de doorgangen tussen beide delen waren er later ingebroken en maakten geen middel-eeuwse indruk, terwijl er in de kelder een gedeeltelijk gedichte doorgang aan de westzijde was. Deze doorgang is gedekt door een rondboog, gevormd met bakstenen van het formaat $33 \times 16 \times 8/9$ cm, een 13de-eeuwse steen. Deze ste-

nen kamer kan achter een houten huis zijn gebouwd (suggestie van R. Meischke).

Het achterhuis van Drakenburg

Drakenburg is ook nog eens verlengd naar het oosten met een smaller gedeelte, dat in de 18de eeuw vervangen is door een lage aanbouw ter breedte van het huis, waarin een keuken was ondergebracht (fig. 2).

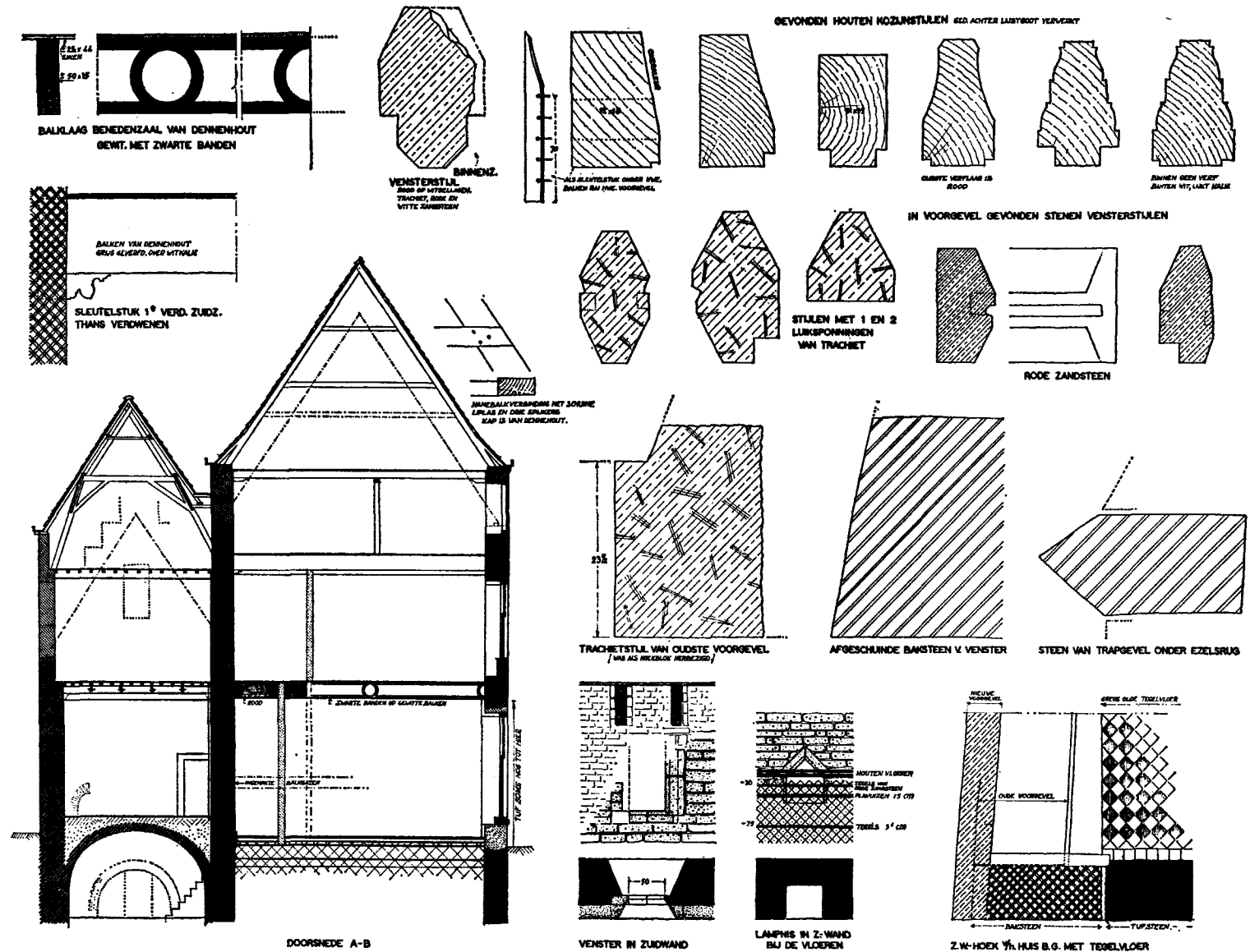
Van dit oudste stuk, ook van zware stenen opgebouwd, is de nu ingekorte, met een tongewelf overdekte kelder bewaard gebleven. Op de stadsplattegrond van Blaeu van *c.* 1650 staat deze aanbouw schematisch aangegeven. Tegen de oostgevel waren nauwelijks sporen te zien van dit achterhuis. Wel werden er onder het dak van de 18de-eeuwse aanbouw resten aangetroffen van geschilderd, spichtig rankenornament, waarschijnlijk uit de 16de eeuw. De restauratie-architect Haakma Wagenaar neemt aan, dat er tegen de achtergevel op de binnenhoek, een spiltrap is geweest. Tot op de zolderhoogte waren er gedichte doorgangen aanwezig, die daarop wijzen.

De voorgevel

De gepleisterde voorgevel met lijstgoot had een 19de-eeuws karakter (afb. 3). Bij de ontleistering bleek hij te bestaan uit afbraaksteen gemetseld in zuiver kruisverband. Beneden was deze muur 47 cm dik, boven 30 cm (fig. 3). De profilering van de lijstgoot was nogal grof en daarom kan deze verbouwing wel uit het begin van de 19de eeuw dateren. Ook het model van de dakkapel is daarmede niet in tegenspraak. Deze voorgevel stond op het gewelf van de werfkelders.

Op de tekening van Serrurier van 1724 staat nog de middeleeuwse voorgevel zonder top afgebeeld met voor de begane grond en eerste verdieping kruisvensters en voor de lage bovenverdieping drie tweelicht-vensters, waarvan het rechter gedeelte telkens van een luik is voorzien (afb. 2). Het moet een bakstenen gevel zijn geweest, want bij de afbraak van de 19de-eeuwse gevel bleek er een zware onderbouw van baksteen aanwezig te zijn met een dikte van *c.* 1,25 meter. Ter hoogte van de straat kwam een strook natuursteen tevoorschijn van bazaltlava, hardsteen en tufsteen. Dit kan afbraakmateriaal zijn geweest, verwerkt in de plint.

Bij de afbraak van de voorgevel kwamen er verschillende profielstenen tevoorschijn, waarbij vier stuks van trachiet. De merkwaardigste was wel een raam- of deurstaaf met een rechte dag-

HET HUIS DRAKENBURG TE UTRECHT

Fig. 4. Dwarsdoorsnede van het huis Drakenburg gezien naar het westen en enige details van balklagen, venster- en kozijnstijlen; venster en lampnis in de zuidmuur en de zuidwesthoek van het huis. Opmeting gemaakt voor en tijdens de restauratie. (Tekening Monumentenzorg 1967, H. van der Wal).

kanthoek. Hier moeten openingen mee gevormd zijn van een robuust romaans karakter. Achter de gootlijst kwamen stukken van houten vensterstijlen tevoorschijn uit verschillende tijden (fig. 4).

De vondsten bewijzen wel dat er een totale verbouwing heeft plaats gehad. Van de oorspronkelijke vensters is, met uitzondering van de genoemde in de tufstenen zuidmuur, niets bewaard gebleven.

Het interieur

Het is moeilijk zich een juiste indruk te vormen van het donkere middeleeuwse interieur. Zat er in de zuidgevel een venster met een breedte van 50 cm, in de voorgevel kunnen er grotere zijn geweest, zoals dat ook het geval was met het aan de overkant van de gracht gelegen Fresenburg uit de 13de eeuw. Een merkwaardigheid is wel, dat de hoog opgaande zijgevels van de middeleeuwse stenen huizen in Utrecht blind waren. Mogelijk hield men er in de 13de eeuw al rekening mee, dat het een aaneengesloten bebouwing moest worden. Dit wordt bevestigd door de vele 13de-eeuwse stenen huizen aan de Oude Gracht, die nu nog „met kop en schouders” boven de belendingen uitsteken.

Van de oorspronkelijke indeling is weinig bekend. De prachtige middeleeuwse tegelvloer werd niet onderbroken door wanden, behalve voor de wand van de achterkamer. Rechts vóór was er een vermoedelijk 18de-eeuwse gang afgeschoten (fig. 2). Tegelijkertijd zijn ondiepe, door spiegelbogen gedekte nissen in de tufstenen muur gekapt (fig. 3) en de zware balken zijn daar, evenals boven de achterkamer rood geverfd. In het verlengde van deze gang was een smallere gang, die doorliep naar achteren; ook deze gang was niet oud (afb. 9). Beide gangen zijn nu opgeruimd en de zaal is als winkel in gebruik.

Het merkwaardigste zijn de enkelvoudige balklagen van dennehout van het formaat 15/16 cm bij een hoogte van 50/60 cm op een afstand van 70 en 90 cm hart op hart gerekend van elkaar gelegen. Temminck Groll heeft deze balklagen in verschillende huizen in Utrecht aange troffen.

Aan de noordzijde hebben de balken een op legging, die op *c.* 10 cm na, dwars door de buitenmuur reikt en nog zijn ze daar nauwelijks verweerd. Bovendien zijn er naast de balken in de muur steeds staande stenen aangebracht, alsof de balkgaten groter zijn geweest. Deze staande stenen zijn wel van hetzelfde formaat als van de

muur, maar onregelmatig aangebracht. Boven de begane grond waren de balken gewit en op de zijkanten versierd met zwarte banden ter breedte van 7 cm, cirkels in het midden en halve cirkels langs de muren (fig. 4). Deze cirkels zitten ongeveer in het midden en zouden eigenlijk in één lijn moeten liggen, doch dit doen ze niet (afb. 9). Men zou zeggen dat deze balken eerst elders gelegen hebben. De ingemetselde muurplaat hoger op in de muur was dan ook totaal vergaan. Slechts wat zwarte poeder was er van overgebleven.

Er zijn twee monsters van dit hout, nl. van de vloerbalk en van de bekapping, opgezonden naar het Natuurkundig Laboratorium van de Universiteit van Groningen, waar de ouderdom bepaald is met behulp van de C 14-methode. Als een verrassing werden de jaartallen van 1150 en 1180 als gemiddelden gevonden. Dit dennehout zou dus ouder zijn dan het bakstenen huis. Als een bijzonderheid moet nog vermeld worden, dat de zwarte banden op de balken ook tussen de balken op de muur waren aangebracht. Deze zwarte lagen zaten hier over een serie witsellagen en er waren ook weer witsellagen overheen aangebracht.

Het is en blijft moeilijk deze zwarte bandenversiering te dateren; het moet zoveel witsellagen ouder zijn als het vlakke 19de-eeuwse plafond, dat onder de balken zat.

Uit de datering van het hout en deze witsellagen volgt, dat deze balken opnieuw zijn gebruikt. Een aanwijzing voor de tijd van herplaatsing van deze balken vormt een nu verdwenen sleutelstuk onder een balk van de eerste verdieping aan de zuidzijde, die volgens het profiel op zijn vroegst 16de-eeuws, of van *c.* 1600 kan zijn (afb. 8); andere sleutelstukken waren reeds eerder in het vlak van de muur afgezaagd. Deze balklaag van de eerste verdieping is nu op drie balken vernieuwd, evenals de eiken vloerplanken van 46 × 3 cm. Deze laatste waren met veren aan elkaar bevestigd.

De bekapping

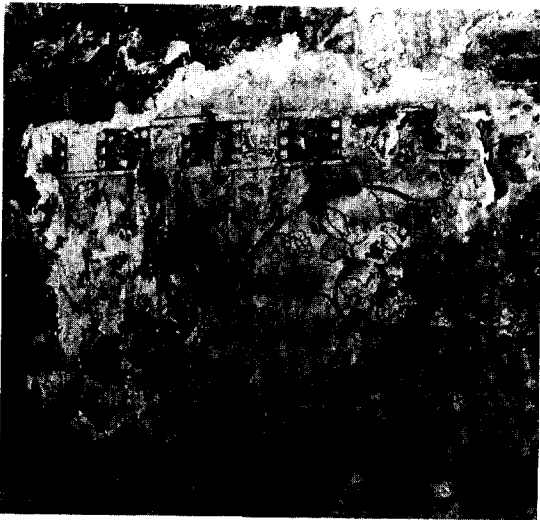
Het huis bezit een sporenkap met twee rijen hanebalken, waarvan de onderste, vóór in het huis, op 2,60 meter, en achter op 1,70 meter hoogte zijn aangebracht, alsof er vóór een woonruimte is geweest. Op de prent van Droochsloot is er op deze hoogte een reeks van drie kleine vensters in de trapgevel zichtbaar. Deze sporenkap van zware ribben van 12 × 20 cm maakt een oude indruk; de hanebalken waren er met minder

Afb. 5. Huis Drakenburg, achtergevel en zijgevel gezien vanuit de Drakenburgstraat voor de restauratie. De linker trapgevel is het achterhuis van het aangrenzende Klein Drakenburg.
(Foto Monumentenzorg 1952)

Afb. 6. De achtergevel van Klein Drakenburg na de restauratie.
(Foto H. van der Wal 1967)

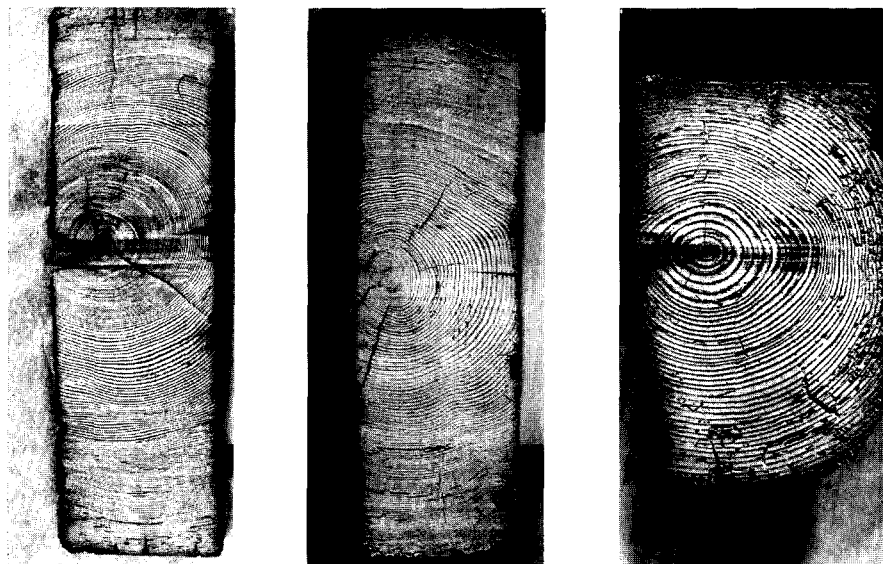
Afb. 7. Resten van een decoratieve muurschildering op de westwand van het middeleeuwse achterhuis van Klein Drakenburg.
(Foto F. F. van de Werf, Utrecht).

Afb. 8. Balklaag op de eerste verdieping van huis Drakenburg met 16de-eeuws sleutelstuk.
(Foto H. N. Bol, Utrecht 1966)

Afb. 9. De restauratie van huis Drakenburg. Interieur van de begane grond gezien naar het oosten. Rechts is de grens van het tufstenen muurwerk zichtbaar. Moerbalken van gewit dennenhout met een zwarte banddecoratie. (Foto Monumentenzorg 1966)

Afb. 10. Doorsneden van drie dennenhouten balken (*Abies alba*), afkomstig uit het huis Drakenburg. De formaten, het aantal jaarringen en de groeiperioden zijn respectievelijk v.l.n.r.: 51×15 cm, 49×15 cm en 18×11 cm; 275, 162 en 47 jaarringen; 1001-1275, 1121-1282 en 1245-1291 n. Chr. (Foto Monumentenzorg)

deugdelijke tenietlopende liplassen aan geconstrueerd en vastgezet met telkens drie spijkers. Deze gespijkerde constructie is ook gevonden bij de 14de-eeuwse kerkkappen van Norg en Zuidbroek. De kap kan dus nog de oorspronkelijke zijn uit de 14de eeuw. Dit is in overeenstemming met de mening van H. Janse ⁶.

Het onderzoek van de bouwgeschiedenis van de Drakenburg blijft tot het laatst verrassingen opleveren. Volgens het C 14-onderzoek in Groningen zou het hout van de balken en de kap van respectievelijk 1180 en 1150 dateren, als gemiddelden. Blijkens het resultaat van een jaarringenonderzoek door E. Holstein van het Rheinisches Landesmuseum in Trier zijn drie onderzochte monsters van de balklaag van dennehout (*Abies alba*), gegroeid in de jaren 1121-1282, 1001-1275 en 1245-1291. In zijn brief van 15 oktober

⁶ H. Janse, „Constructie, ondersteuning en versiering van balken en houten vloeren tot omstreeks 1650”, *Bulletin K.N.O.B.* 1964, kol. 303-328.

H. Janse, „Overkappingen van woonhuizen en andere kleine gebouwen in Nederland tot 1600”, *Bouw* 1961, 50-51.

1970 stelde de heer Holstein, dat men mag aannemen dat dit hout in, of kort na 1291 verwerkt is. Het jaarringenonderzoek is nauwkeuriger dan de C 14-methode. Volgens het C 14-onderzoek is het hout van de bekapping uit dezelfde tijd. Het is nu verleidelijk de bakstenen Drakenburg met balken op *c.* 1291 te dateren. Dit is ook het standpunt van Temminck Groll. Er zijn echter te veel aanwijzingen waaruit volgt dat de balken van elders afkomstig zijn.

Terugblikkend krijgt men de indruk, dat vrijwel iedere generatie aan het huis gebouwd heeft om het aangepast te krijgen aan de behoeften en de mode van zijn tijd. Later zal men de grondige herstelling van nu met de nieuwe voorgevel in oude trant spoedig onderkennen als afkomstig uit de jaren zestig van de 20ste eeuw.

Drakenburg heeft nu al negen eeuwen geschiedenis meegemaakt en hij kan, met de andere middeleeuwse huizen langs de Oude Gracht, nog eeuwen meegaan, mits ze niet worden verdrongen door de steeds verder naar Utrechts stadshart oprukkende beton- en glaskolossen van de nieuwbouw.

RESTAUREREN IN AMSTERDAM

H. J. ZANTKUYL

Als wij spreken over restaureren in Amsterdam, dan houdt dit twee begrippen in, n.l. het begrip restaureren en het begrip Amsterdam waarmee wij dan over het algemeen de oude binnenstad bedoelen, maar langzamerhand ook de 19de- en vroeg 20ste eeuwse wijken.

De vele oude woonhuizen vormen het belangrijkste deel van het monumentenaspect van Amsterdam.

De restauratie van oude huizen en natuurlijk ook van de andere grotere bouwwerken heeft een lange ontwikkeling van ruim 100 jaar achter zich. Het is hier niet de plaats om de evolutie in het begrip restauratie te ontrafelen. De geschiedenis van de restauratie is aan de monumenten af te lezen en is al bijna even boeiend als de geschiedenis van de bouwwerken zelf.

Met de restauratie van de huizen willen wij niet alleen de huizen maar ook het gehele stadsbeeld behouden. Hier zit eigenlijk de moeilijkheid. Het begrip restauratie is geleidelijk aan verschoven van het onderwerp zelf naar het grote geheel, de historische omgeving b.v. het stadsbeeld. Het stadsbeeld is echter geen statisch geheel maar een zeer samengesteld weefsel waarvan de oude huizen slechts een bepaald aspect zijn. Het is voor ons mensen van 1975 vooral de levendigheid en de verscheidenheid die zo boeien.

In het monumentenjaar wordt er nu al veel geschreven en gesproken over restaureren. Restauratie zegt men is inspelen op de groei en evolutie van het stadsbeeld, restauratie mag geen stilstand zijn, men mag er geen museum van maken, het moet een levende stad blijven, de mens moet centraal staan maar ook de vorm mag niet vergeten worden. Soms worden geluiden gehoord van het bewust veranderen van het beeld, min of meer provocerend dus.

Degene die met het behoud en de restauratie belast is, moet hier moeizaam en zorgvuldig zijn weg vinden. Willen wij de evolutie in het stads-

beeld voortzetten dan moeten wij eerst een onderzoek instellen naar de verandering van dit beeld in de afgelopen eeuwen.

Amsterdam is gelukkig rijk aan gegevens over vroeger; hieruit is op te maken dat in 1544 60% van de huizen bestond uit één laag met een onderhuis, in 1625 bestaat het merendeel uit twee lagen met een onderhuis. Een vergelijking van het grachtenboek van 1767 en de toestand nu leert verder dat 12% van de huizen is opgeslokt aan schaalvergroting, maar de gemiddelde hoogte van de huizen gelijk is gebleven. In 1767 had 54% twee verdiepingen, nu is dit 55%. Daarentegen is het aantal huizen met één verdieping verminderd van 29% in 1767 tot 11% nu en dat met drie verdiepingen gestegen van 11% in 1767 tot 32% in 1975.

In het laatste kwart van de 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw stapte men bewust af van de uitbeelding van het individuele huis en ging de saamhorigheid van de gevelwand prevaleren. De belangrijkheid van het huis maakte plaats voor de gaafheid van de gehele wand. Het huis wordt ondergeschikt aan de wand. De hals- en klokgevels die het individuele huis zo sterk benadrukken, werden eind 18de- en begin 19de eeuw vervangen door lijstgevels die soms nauwelijks van hoogte verschillen. Op de grote grachten hebben in 1767 nog slechts 35% van alle huizen een lijstgevel en daar zijn nog zeer veel 17de eeuwse bij, in 1975 is dit 63%. Op de Brouwersgracht, een totaal andere gracht dan de hoofdgrachten, gaat het percentage lijstgevels zelfs van 6% naar 50%! Er ontstaat dus een geheel ander stadsbeeld.

Een vergelijking met het mooie overzicht van Balthazar Florisz. van 1625 leert ons het volgende. Op het eerste deel van de grachten (van het IJ tot aan de Leidsegracht), aangelegd in 1612, heeft in 1625 ongeveer 90% een trapgevel. In 1767 is voor hetzelfde deel het percentage trapgevels 25% (142 jaar later). De 17de eeuwse hals- en klokgevels maken in 1767 slechts 15% uit. Het grootste deel van de 17de eeuwse trapgevels is in 1767 vervangen door 18de eeuwse hals- en klokgevels. Hieruit is op te maken dat

Voordracht gehouden na afloop van de Algemene Ledenvergadering van de KNOB te Amsterdam op 15 februari 1975.

Fig. 1. Herengracht 22-40 naar het *Grachtenboek* van Caspar Philips Jacobszoon (c. 1767).

Fig. 2. Herengracht 22-40 naar een opmeting van 1941. Ofschoon de bouwhoogte niet erg is veranderd zijn de lijstgevels dominant geworden.

een trapgevel het gemiddeld ongeveer 100 jaar uithoudt.

Nu gaan wij naar het tweede deel van de grachtengordel van de Leidsegracht naar de Amstel. Hier begon men in 1658 met bouwen. In 1690 was alles volgebouwd.

In 1767 zijn er hier nog c. 240 17de eeuwse hals- en klokgevels en c. 90 18de eeuwse, hoewel de 18de eeuw al 67 jaar oud is. De 17de eeuwse gevels zijn dan gemiddeld 90 jaar oud. Het is opvallend dat juist op dit rijke deel van de grachtengordel in 1767 de 17de eeuwse huizen verweg in de meerderheid zijn. Als men ergens de mogelijkheid had om mee te gaan met het vormgevoel van zijn jaren dan juist hier! Hieruit is te lezen dat men niet veranderde omdat het vormgevoel dat eiste, maar wanneer de bouwkundige toestand van de gevel dat noodzaakte. Men was dus bewust traditioneel, behoudzuchtig. Van de 240 17de eeuwse hals- en klokgevels op

dit tweede deel van de grachtengordel zijn er nu nog 77 over (300 jaar oud) en van de 90 18de eeuwse hals- en klokgevels zijn er zelfs 45 over (200 jaar!). Dit 2de deel van de grachtengordel is nog steeds financieel het belangrijkste deel van de stad. Uit het niet zo rijke eerste deel hebben wij geleerd dat een gevel na 100 jaar vervangen moest worden.

Uit onze eigen restauratie-ervaring ondervinden wij nu al, dat vroegere restauraties van woonhuizen met hun zeer fragiele structuur na 40 of 50 jaar weer een restauratie nodig hebben. Alle nu nog behouden 17de- en 18de eeuwse gevels moeten diverse grote restauratiebeurten hebben ondergaan in de loop van hun historie. Men heeft bewust willen vasthouden aan een verouderde, doch schijnbaar zeer geliefde vormgeving. Ik geloof dat dit ook een essentieel punt is in de evolutie van een stad n.l. het behoud van wat men nog waardevol vindt. Dit laatste wil niet

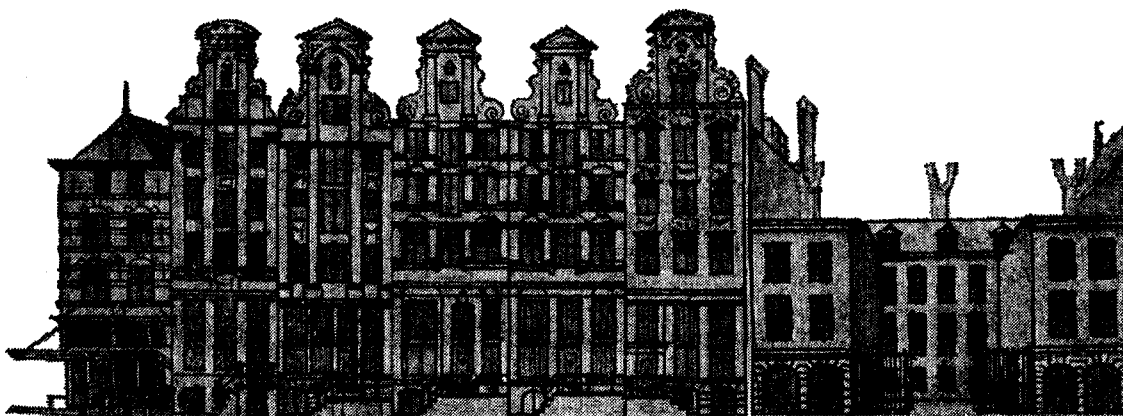

Fig. 3. Herengracht 245-255 naar het *Grachtenboek* van Caspar Philips Jacobszoon (c. 1767).

Fig. 4. Herengracht 245-255 naar een opmeting van 1941. Het pand no. 255 geheel rechts werkt sterk schaalvergroterend.

zeggen dat men niet gewijzigd heeft. Behield men de oude gevel dan kwam de woonverandering van het interieur tot uiting in de wijziging van ramen, deuren en stoepen. Wij zagen dus dat enerzijds het stadsbeeld drastisch veranderd werd op het einde van de 18de eeuw en begin 19de eeuw. Het stadsbeeld is dus geen statisch gegeven. Anderzijds zagen wij dat er een zeer traditionele draad door de evolutie loopt.

Willen wij het stadsbeeld behouden, dan moeten wij met zorg deze evolutie voortzetten. Anderzijds hebben wij gezien, dat men niet *steeds* veranderde om de verandering zelf maar *alleen*

als de woonbehoefte en de bouwkundige toestand daartoe aanleiding gaf. Men behield zo lang mogelijk het bestaande en paste dit aan. Men was er trots op, het gaf een status van degelijkheid; schijnbaar wilde men de onverwoestbaarheid op zich zelf projecteren. Hierdoor is er een transformatieproces op gang gekomen waarbij geregeld veel van het oude is bewaard gebleven. Het huidige stadsbeeld laat een historische ge-laagdheid zien, een soort van historisch aanslibingsproces waarin men zijn eigen evolutieproces herkent. Behoud van het oude, wijziging van het oude om de nieuwe woon- en leefbehoeften op

Afb. 1. Detail van de kaart van Balthazar Florisz. uit 1625. Op de Leliegracht zijn hele rijen trapgevels te zien. 90% van de huizen op het deel van de grachten tussen het IJ en de Leidsegracht bezat in 1625 een trapgevel. In 1767 is dit nog maar 25%.

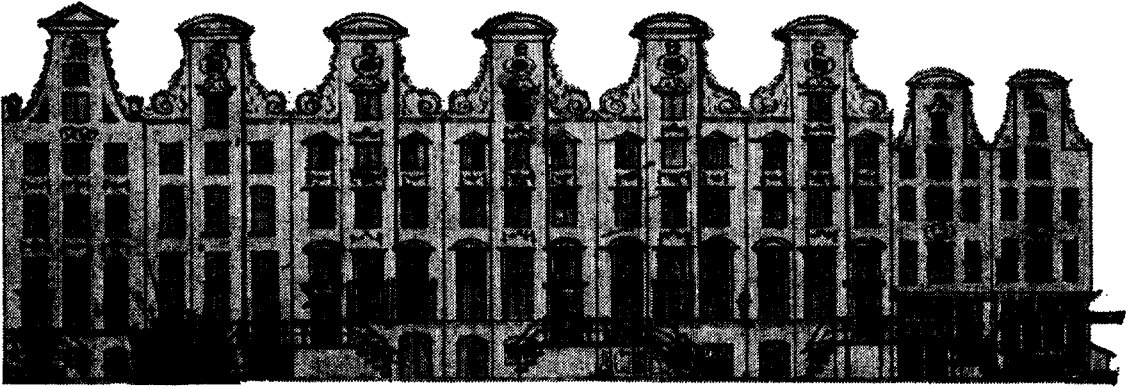

Fig. 5. Herengracht 398-410 naar het *Grachtenboek* van Caspar Philips Jacobszoon (c. 1767).

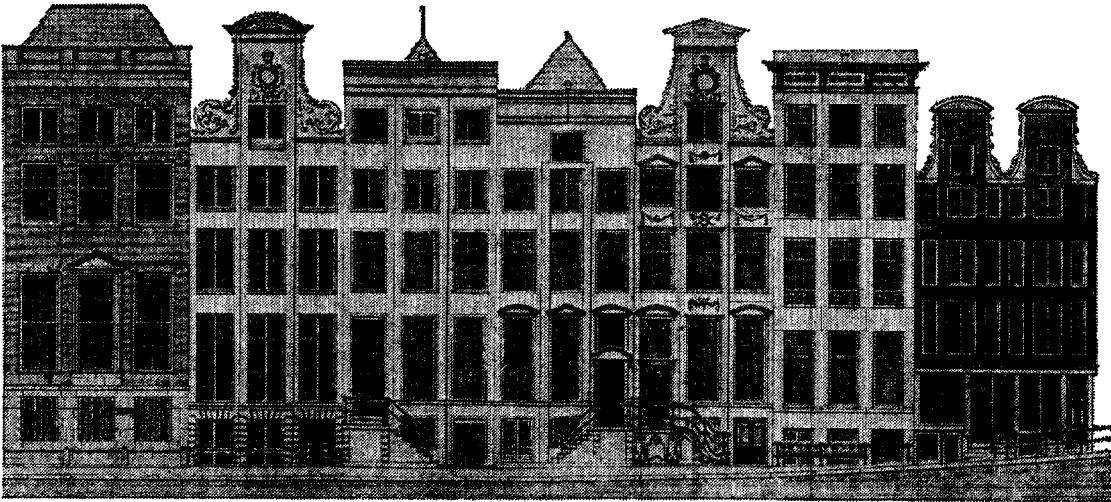

Fig. 6. Herengracht 398-410 volgens een opmeting van 1941. De helft van de huizen heeft nu een lijstgevel.

te vangen en steeds weer gehele vernieuwing.

Hoe is de situatie nu in Amsterdam. De gehele binnenstad heeft circa 20 000 huizen waarvan er ongeveer 7 000 op de monumentenlijst staan, dat zijn alle panden voor 1850. Het beeld is dus overwegend 19de- en 20ste eeuws. Willen wij dit overwegend vrij gave stadsbeeld bewaren dan zullen wij onze aandacht sterk moeten richten op de 19de- en 20ste eeuwse huizen. Zij vormen de hoofdschotel van onze woonomgeving in de oude binnensteden. Dit laatste wil niet zeggen dat deze huizen allemaal beschermd moeten worden volgens de monumentenwet. Hier zal juist het normale evolutieproces plaats moeten vinden. De minst belangrijke zullen vervangen moeten

worden door nieuwe, zoals dat bij de 19de- en 18de eeuwse ook is gebeurd. De overige huizen, die wij nu beeldondersteunend noemen, moeten op een juiste wijze gerenoveerd worden. Dit laatste vraagt zorg, advies en voor de essentiële punten een subsidie. Dit hele proces is samen met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg al geleidelijk aan op gang gebracht. De zeer goede samenwerking met de Rijksdienst, zeker op het restauratiebeleid, mag niet onvernoemd blijven. Sinds de oprichting van het gemeentelijk Bureau voor Monumentenzorg in 1953 zijn ongeveer 2 500 huizen min of meer gerestaureerd, deze zijn nu alle in redelijke staat van onderhoud. Wij hebben gezien dat na 40 jaar minstens weer een restau-

ratie moet volgen en na 25 jaar een goede opknappbeurt, wat in wezen ook een restauratie is. Om dit rond te maken moeten wij per jaar 250 huizen restaureren. In 1975 halen wij de 250 restauraties. Maar dan praten wij nog steeds alleen over de monumenten en niet over de andere voor het stadsbeeld belangrijke huizen.

Wij volgen de werkwijze van de verspreide restauraties. Ik geloof nog steeds dat dit de juiste wijze van aanpak is. Inspelen op plaatsen waar een regeneratieproces vanzelfsprekend op gang komt.

Restaureren is zo wie zo een ingreep die berust op een op dat moment geldende filosofie en mogelijkheden. Bij een bloks- of straatgewijze restauratie zal er steeds een bepaald stempel op de restauraties gedrukt worden.

Er zal ongetwijfeld een zekere eenzijdigheid plaatsvinden die storend werkt op de in de loop der jaren gegroeide verscheidenheid.

Het is juist die verscheidenheid die de mensen van nu zo boeit, omdat wij in ons nieuwe woonmilieu die verscheidenheid missen.

Ondanks de verspreide restauraties laten wij zoveel mogelijk de invloed, de gedachte van de eigenaar en diegene die het restauratieplan maakt

meespelen om ook hierdoor een zekere gelijk-luidendheid te nivelleren.

Het woonhuis is niet alleen een historisch gegeven, het heeft een functie en is voor velen een beleving. Ook aan deze laatste feiten mogen wij niet voorbijgaan. Bij de restauratie moet met zorg nieuwe elementen aangebracht worden om de functie te waarborgen echter zodanig dat het karakter van het huis niet geschaad wordt.

Bij de restauratie van het stadsbeeld speelt voornamelijk de historische gelaagdheid een zeer belangrijke rol. Hierbij behoort nieuwbouw. Hoewel het realiseren van nieuwbouw niet direct op onze weg ligt kunnen wij wel een bijdrage leveren. Het belangrijkste aspect van een stadshuis is zijn bijzondere ruimtelijke ontwikkeling, nauw verbonden met de straat dus met de stedelijke structuur.

Studie en onderzoek naar de achtergronden dus, het hoe en waarom van het gehele transformatieproces van het stadswoonhuis kan een hulp zijn voor de ontwerper van het hedendaagse stadshuis.

Een subsidie op de „extra's" die hier uit voortvloeien zou zeker op zijn plaats zijn.

OUDE GRACHT NR. 175 IN UTRECHT

In 1974 werd het huis aan de Oude Gracht 175 in Utrecht grondig verbouwd. Daarbij kwamen gegevens aan het licht, die van groot belang zijn voor de kennis over het bouwen in de jaren rond 1300.

Het pand meet uitwendig ongeveer 7×16 m. De muren zijn in baksteen opgetrokken en vormen één geheel over twee bouwlagen en de borstwering op de zolder. De muurdikte is 63-67 cm, het steenformaat $30 \times 14,5 \times 7,5$ cm, 10 lagen = 86 cm. Het steenverband is ongeveer Vlaams verband, dus zonder afwisseling van koppen- en strekkenlagen.

De balklaag boven de begane grond is geheel van dennen balken, in doorsnee doorgaans 41×11 cm, gemiddeld 94 cm hart op hart gemeten, om de drie balken aan beide zijden verankerd met een grof gesmeed schootanker (fig. 1). Op de balken is hier en daar een rest zichtbaar van een rankenbeschildering in zwarte contouren op een witte ondergrond.

De bovenverdieping werd overdekt door een balklaag met eiken moerbinten, die muurstijlen en korbelen hadden (fig. 2). De kinderbalken zijn verdwenen, maar lagen ongeveer 33 cm hart op hart. De sleutelstukken zijn bij alle vier de balken één geheel met de balken en hebben een versiering, bestaande uit een opeenvolging van holle en bolle profielen. Op twee balken is telmerk zichtbaar (I X, II X).

Het muurwerk wijst er op, dat de beide balklagen uit dezelfde tijd zijn.

Vergelijkbare constructies

Dennen balklagen van dit type¹ kent het huis Drakenburg in Utrecht², dendrochronologisch (volgens het jaarringenpatroon) gedateerd kort na 1291. Eiken moerbalken met vrijwel hetzelfde profiel heeft het huis Rode Torenstraat 12-14 in

Zutphen, c. 1300³. Het feit, dat deze balken ongeveer 2,5 m uit elkaar liggen houdt in, dat er een kap geweest moet zijn, waarvan de daksporen ondersteund werden door gebinten⁴. Dit kaptypen komt aan het einde van de 13de eeuw in de Nederlanden tot ontwikkeling. Het hier aangetroffen merktype is het eerst bekend van de kap van het St.-Janshospitaal in Damme (West-Vlaanderen)⁵, die uit het einde van de 13de eeuw dateert.

Het baksteenformaat van Drakenburg in Utrecht is $31/32 \times 15,5/16 \times 7,5/8$ cm, 10 lagen = 88 cm, het steenverband Vlaams. De Geertekerk in Utrecht is in het noordtransept, gedateerd begin 14de eeuw, opgetrokken in stenen van $30/31 \times 14,5 \times 6,5/7$ cm, 10 lagen = 83 cm, Vlaams verband.

Conclusie

Uit het voorgaande blijkt, dat het huis met beide balklagen omstreeks 1300 werd gebouwd. Beneden werd de ouderwetse enkelvoudige constructie van hoge dennen balken gemaakt⁶. Boven moest men de modernere moer- en kinderbalken toepassen met korbeels en muurstijlen, omdat men voor de nieuwe kapvorm met gesplitste functies (dakheid en ondersteuning) had gekozen⁷. Een dergelijke combinatie is hoogst zeldzaam en als illustratie van een verandering in de bouwmethoden zeer belangrijk.

Enkele details

In de onderste balklaag ligt als strijk balk aan de voorzijde een dennen balk van 27×45 cm op zijn plat, oorspronkelijk steenrood gekleurd. Deze kleur komt ook voor op de eiken balken van de verdieping. In de achterste balk op de verdieping zijn kepen van de stijlen van een houten wand zichtbaar. In het aldus gevormde ach-

dere kleine gebouwen in Nederland tot 1600", *Bouw* 1961, 50-51.

H. Janse en L. Devliegheer, „Middeleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen”, *Bull. Kon. Comm. van Monumenten en Landschappen* XIII, Brussel 1962, 350 e.v..

⁵ H. Janse en L. Devliegheer o.c., 354-355.

⁶ Vgl. noot 1, kol. 304.

⁷ Vgl. noot 1, kol. 308.

Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg

¹ H. Janse, „Constructie, ondersteuning en versiering van balken en houten vloeren tot omstreeks 1650”, *Bulletin K.N.O.B.* 1964, kol. 303-328.

² C. L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht*, 's-Gravenhage 1963, 51-53.

³ Vgl. noot 1, kol. 304-308.

⁴ H. Janse, „Overkappingen van woonhuizen en an-

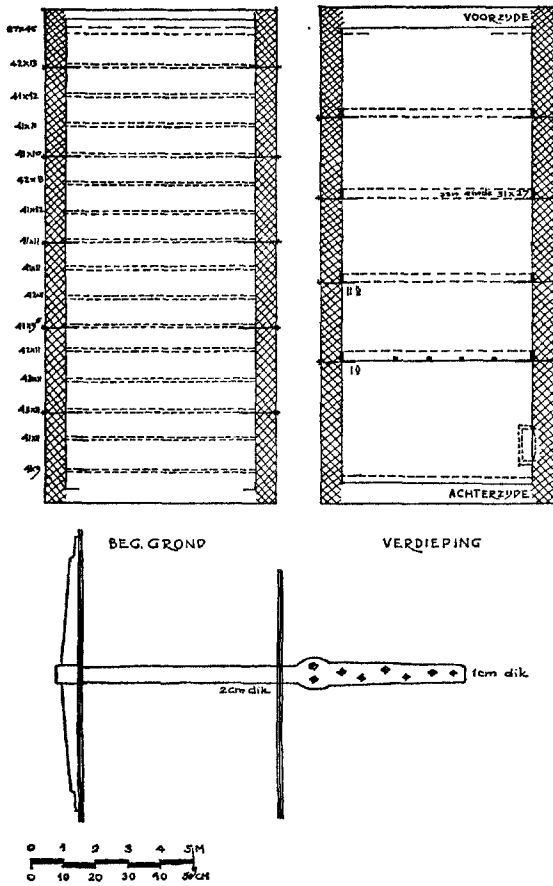

Fig. 1. Oude Gracht 175 in Utrecht, plattegronden van de begane grond en verdieping met aanduiding van de telmerken op de balken en de plaats van de schoot-ankers; onder: een balkanker.

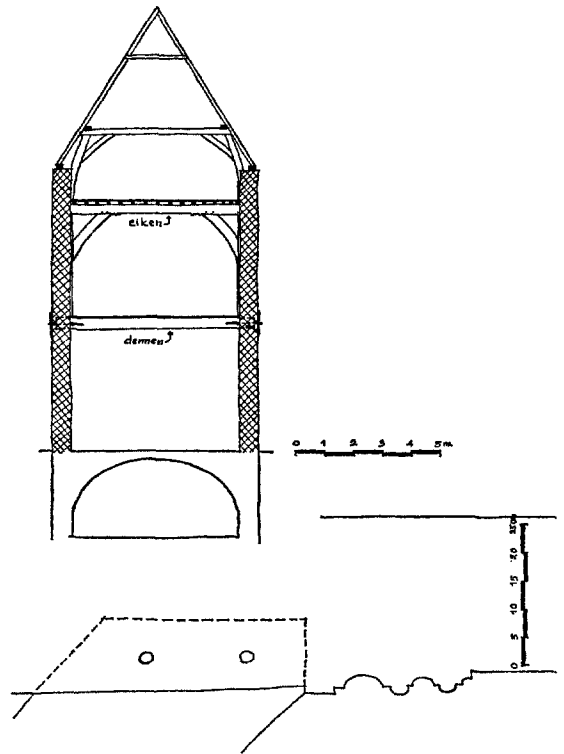

Fig. 2. Reconstructie van de dwarsdoorsnede. Kap, kinderbinten, korbelen, muurstijlen en het keldergewelf zijn thans niet meer aanwezig; onder: sleutelstukprofiel van de vier balken op de verdieping.

tervertrek was een stookplaats tegen de linker zijwand (gerekend van voor). De lijn van het halve gewelfje van de stookplaat oversnijdt de beschildering op de dennen balken eronder. Deze stookplaats verklaart de grote breedte van het achterste balkvak. Andere stookplaatsen zijn niet duidelijk te herkennen.

Een trap kon in het huis nergens worden gelokaliseerd. Wellicht was er aan de rechter zijde tegen het achterste deel van het rechthoekige huis een zijkamer met traptoren gebouwd, zoals dat in Utrecht meerdere malen het geval is ⁸.

De balkeinden van de dennen balklaag zijn

aangestopt met fragmenten van daktegels van 31 × 17 cm. Zoals gezegd zijn de balken verankerd, beneden om de drie balken, boven allemaal.

De dennen balken liggen in de linker muur gekeept over een regel van 11 × 6 cm, waarvan de onderzijde overeenkomt met de onderzijde van de balken. De constructie doet denken aan de stelregel langs de muur, die elders bij enkelvoudige 13de-eeuwse balklagen is aangetroffen ⁹.

De dennen balken zijn met een bijl van vlakke kanten voorzien, de eiken balken zijn in hoofdzaak gezaagd ¹⁰.

H. JANSE

⁸ C. L. Temminck Groll, *o.c.*, 48.

⁹ Vgl. noot 1, kol. 304.

¹⁰ H. Janse, *Bouwers en bouwen in het verleden*, Zaltbommel 1965, 64-69.

KNOB

VERSLAG VAN DE EXCURSIE EN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP ZATERDAG 15 FEBRUARI 1973 IN DE KONINGSZAAL VAN „ARTIS” TE AMSTERDAM

Meer dan 350 leden van en sympathiserenden met de Oudheidkundige Bond — een dergelijk groot aantal deelnemers is in de lange geschiedenis van onze vereniging nog nooit voorgekomen! — hadden in de morgenuren van 15 februari met het in fraai blauw carton gestoken, met de emblemen van M-75 en van het 700-jarige Amsterdam verluchte programma in de hand blijkbaar weinig moeite, de weg te vinden naar het indrukwekkende neo-rennaissance gebouw aan de Amsterdamse Droogbak, waar op de tweede verdieping het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst is gehuisvest. Zó groot is de toeloop dat na een kort begroetingswoord van de voorzitter van de Stichting Architectuurmuseum, de architect A. Komter, de nieuwe Bondsvoorzitter mr. dr. L. de Gou zich genoodzaakt ziet van achter de enige aanwezige koffiegamel zich aan de leden te presenteren en in het bijzonder welkom heet de heren Hotke en Yperlaan, die het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk vertegenwoordigen, de heer Weller, die namens het gemeentebestuur van Amsterdam aanwezig is, en de leden van het algemeen bestuur van het Nationale Comité Monumentenjaar-1975, de heren Van Asbeck, Bolkestein, Van der Flier, Hengeveld, Hoegen en Temminck Groll. Het lukt de beheerder van het Documentatiecentrum, drs. F. Asselbergs, zowaar het van de koffie genietende gezelschap te overstemmen met een duidelijke uiteenzetting van de taak, die het centrum zich heeft gesteld, waarna men zich in de zalen gaat verdringen om de boeiende expositie van architectuurtekeningen te bekijken.

Van de Droogbak is het maar een korte wandeling naar de Ronde Lutherse Kerk aan het Singel. Het interieur is in restauratie en een woud van palen onttrekt de koepel aan het oog, maar door de goede zorgen van de architecten, de heren Kuipers, zijn op de galerijen overal hun deskundige medewerkers aanwezig voor het geven van uitleg. Tegen half één scheept het gezelschap zich in op een vijftal rondvaartboten. Tijdens de vaart op het IJ krijgen de schepelingen alweer

koffie en broodjes aangeboden terwijl en passant een blik wordt geworpen op 's-Lands Zeemagazijn, waarin thans het Scheepvaartmuseum is ondergebracht. Terug in de stad leggen de boten aan in de nabijheid van het Scheepvaarthuis, waarvan het interieur met zijn rijke decoratie zeer uitvoerig wordt bekeken. De boten varen dan langs de Montelbaanstoren en de Oude Schans. Hier wordt uitgestapt voor een bezoek aan het huis De Pinto in de St.-Antoniesbreestraat, dat nu nog als een historische eenling in een kaalgeslagen omgeving juist tegenover de Zuiderkerk zijn herrijzenis in oude luister staat af te wachten. Daar wordt hard aan gewerkt zoals een bezichtiging van het interieur met zijn beschilderde balklagen laat zien; de heren Geurt Brinkgreve, Weller en architect Kok geven hier een interessante toelichting. De vaartocht wordt dan voortgezet langs het Oosterdok via het Entrepôt-dok met zijn historische pakhuizen naar de Nieuwe Herengracht. Wegens het vergevorderde uur en de lage temperatuur wordt afgezien van een bezoek aan de Hortus Botanicus en in snel tempo doorgestapt naar „Artis”, waar in de geheel gevulde Koningszaal tegen 16.45 uur de algemene ledenvergadering een aanvang neemt.

Volgens de presentielijst zijn aanwezig 154 leden en introducés. Voorzitter De Gou *opent* de vergadering en noemt het vanzelfsprekend dat in het Monumentenjaar de wintervergadering wordt gehouden in de hoofdstad des lands, zeven eeuwen oud, en door het Internationale Organiserend Comité met Middelburg en Orvelte onderscheiden als „pilot-project” vanwege de zorg, die het gemeentebestuur aan de dag legt, het historische stadsbeeld te bewaren. De voorzitter onthult dat dank zij de nieuwe propagandacirculaire in de achter ons liggende maanden ruim 200 nieuwe leden de weg tot de Oudheidkundige Bond hebben gevonden; hij vraagt zich af wat het Monumentenjaar-1975 voor onze vereniging nog in petto zal hebben!

De *notulen* van de op 21 juni 1974 te Kampen gehouden algemene ledenvergadering geven de

heer Temminck Groll aanleiding op te merken dat hij aan het slot van de door hem uitgesproken rede de aanhalingstekens heeft gemist. Nadat van de bestuurstaafel is toegezegd dat deze omissie zal worden hersteld, worden de notulen vastgesteld.

Onder de *mededelingen* maakt de secretaris gewag van het feit dat het bestuur zich onder dagtekening van 29 januari 1975 tot de Minister van C.R.M. heeft gericht om uiting te geven aan zijn ongerustheid, dat ten aanzien van de bescherming van de Nederlandse buitenplaatsen zo weinig vorderingen worden gemaakt. Het bestuur heeft in zijn brief aangedrongen op een snel ter hand nemen van de registratie, van herstel en beheer en tenslotte op het houden van een nationale tentoonstelling op dit gebied. Met instemming heeft het bestuur vernomen dat, dank zij de activiteit van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging, Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland goedkeuring hebben onthouden aan het besluit van de raad der gemeente Woerden tot vervanging van de Snellerbrug, die de demping van een gedeelte van de stadsgracht mede zou brengen. Tenslotte deelt de secretaris mede dat, gelet op het snel stijgende ledental, de oplage van het Bulletin met ingang van januari 1975 is verhoogd tot 2500 exemplaren.

De penningmeester geeft vervolgens een korte toelichting op de *rekening* over het verenigingsjaar 1974. Ondanks de opheffing van het maandelijks verschijnende Nieuwsbulletin met ingang van januari 1974, hetgeen kostenbesparend heeft gewerkt, kan het exploitatietekort op het Bulletin over dat jaar worden becijferd op ruim f 18 000,—. Dank zij een batig saldo van de gewone rekening ad f 26 000,— was het mogelijk dit tekort op te vangen. Naar aanleiding van een opmerking van de heer W. F. Jansen bevestigt de penningmeester dat de sterke stijging van de

post „te vorderen” (f 31 000,— tegenover f 20 000,— over 1973) hem verontrust. Niet alleen groeide de post achterstallige contributies van f 4 000,— tot f 9 000,—, maar ook kwamen de bijdragen van de subsidiërende instanties met grote vertraging binnen (nog ruim f 14 000,— te vorderen). Ter verbetering van het eerstgenoemde euvel zal in de loop van 1975 worden overgeschakeld op een versnelde contributie-inning door middel van accept-girokaarten. Voorts zal de ledenadministratie moderner worden opgezet door het gebruik van een computer. De commissie voor het nazien van de rekening over 1974, welke heeft bestaan uit de heren mr. G. J. Wit en mr. J. I. van Doorninck, leest dan bij monde van laatstgenoemde een verklaring voor, naar aanleiding waarvan zij in overweging geeft de penningmeester décharge te verlenen. De vergadering kan zich daarmede verenigen.

In de *kascommissie* voor het verenigingsjaar 1975 worden door de vergadering benoemd mr. G. J. Wit en Mevrouw dr. M. E. Houtzager. De voorzitter dankt de heer Van Doorninck, die zich twee jaren achtereen met de contrôle van de rekening heeft willen belasten.

Bij de *rondvraag* krijgen de heren Jansen en Wijdooge de toezegging van het bestuur dat zij van een pakket propagandafolders zullen worden voorzien.

Nadat de voorzitter Mevrouw Prins heeft bedankt voor de perfecte organisatie van de excursie van vandaag, *sluit* hij het huishoudelijke gedeelte van de vergadering en geeft hij graag het woord aan de heer H. J. M. Zantkuyl, die verbonden is aan het Gemeentelijk Bureau voor de Monumentenzorg te Amsterdam, voor zijn causerie over de stedelijke restauratieproblematiek (een uittreksel uit de voordracht van de heer Zantkuyl is elders in deze aflevering van het Bulletin opgenomen).
v. d. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Thesinge, gem. Ten Boer

In aansluiting op het onderzoek, van 13 tot en met 21 februari 1973 binnen de muren der Hervormde kerk te Thesinge uitgevoerd, verrichtte de R.O.B. ook buiten dit monument opgravingen, welke hun beslag kregen tussen 14 oktober en 4 december 1974. Voor de literatuur over deze voormalige kloosterkerk, welke een onderdeel vormde van het door de H. Hathebrand tussen 1183 en 1198 gestichte Benedictinessenklooster, gewijd aan de H. Germanus, zij verwezen naar hetgeen wij reeds mededeelden naar aanleiding van onze eerste opgravingscampagne, eerder afgedrukt in het *Archeologisch Nieuws*, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 37-40.

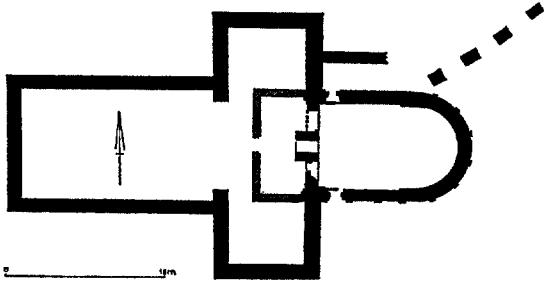

Fig. 1. Reconstructie van de abdijkerk te Thesinge. (Opmeting en tekening R.O.B.).

Bij de afbraak van de abdijsgebouwen, welke in het jaar 1629 of kort daarna geschiedde, bleek men zo grondig te werk te zijn gegaan dat slechts met de grootste moeite enkele gegevens over hun uitgebreidheid verzameld konden worden. Weinig beter bleek het gesteld te zijn met de overblijfselen van de abdijkerk, welke in het jaar 1786 werd gesloopt, behalve het koor, waarvan de muren echter werden verlaagd en de gewelven uitbroken. Bij deze laatste afbraak werden de muren van schip en dwarsbeuk tot op de onderste steenlagen verwijderd, waarna de uitbraaksleuven weer met puin waren aangevuld. Slechts de grondslagen van de oostelijke sluitmuur van het zuider dwarspand waren nog voorhanden,

waaruit viel op te maken dat ook hier, gelijk reeds in 1973 ten aanzien van het koor kon worden vastgesteld, het spaarbogenstelsel was toegepast. Een ander fragment der kerkmuurfundering kon worden blootgelegd op de hoek van de noordelijke kerkschipmuur en de westmuur van het noorder zijschip. Een derde brok tenslotte onder de westgevel van het schip. Op grond van de inmiddels verkregen gegevens is komen vast te staan dat de beide voormalige dwarsschepen van de abdijkerk, binnenwerks gemeten, een breedte bezaten van *c.* 7,5 meter, bij een vrijwel gelijke diepte. De aansluiting met het koor wordt aangegeven door de nog aanwezige beide oostelijke vieringspijlers.

Het schip van de kerk bezat geen zijbeuken en vertoonde een breedte, binnenwerks gemeten, van *c.* 10,75 meter, bij een lengte van *c.* 18,5 meter. Het was derhalve breder dan het koor — 8,5 meter — terwijl de totale lengte van de kerk, binnenwerks gemeten, *c.* 42,5 meter bedroeg. Aanwijzingen tot het voorhanden zijn van steunberen tegen het schip en dwarsbeuken werden niet verkregen.

De veronderstelling, in ons vorige bericht over de Thesinger abdijkerk uitgesproken, dat dit gebouw op een vierkante moduul was opgetrokken en een lengte van vijf traveeën bezat werd door de voortgezette onderzoeken niet bevestigd. Gelijk het koor en de beide dwarsschepen, zal ook het kerkschip met stenen verwulften overspannen zijn geweest doch deze gewelven kunnen boven het kerkschip slechts rechthoekig, niet vierkant van opzet geweest zijn. Omdat de aanzetten van een kloosterpand of andere aanbouw, gelijktijdig met de abdijkerk opgetrokken, nog duidelijk zichtbaar zijn aan de noordmuur van het kerkrestant, waren de verwachtingen over het terugvinden van funderingen juist aan de noordzijde van het koor hoog gespannen. Inderdaad tekent zich op een afstand van *c.* 2,75 meter benoorden de noordelijke koormuur de met puin aangevulde uitbraaksleuf van een muur af, welke evenwijdig liep aan bedoelde koormuur en haaks aansloot op de fundering van de oostelijke sluit-

muur van het voormalige noorder dwarspand. Ten gevolge van latere ingravingen raakten wij dit puinspoor echter reeds zes meter verder oostelijk bijster. Op geringe diepte beneden het huidige maaiveld bevonden zich tevens de resten in de bodem van een vloer, samengesteld uit diagonaal gelegde estrikken ter grootte van een halve kloostermop, welke vloer zich tussen de noordelijke koormuur en de daaraan evenwijdige muur bevond. Op *c.* 7 meter ten Oosten van de koorsluiting, doch in het verlengde van de noordelijke koormuur, werd voorts een uit kloostermoppen opgetrokken grafkeldertje blootgelegd, afgedekt met schuins tegen elkaar geplaatste bakstenen, zoals deze kenmerkend zijn voor bijzettingen uit de 12de tot 14de eeuw in het Noorden des lands. Ongetwijfeld zullen er veel meer van dergelijke grafkeldertjes nabij de abdijkerk gelegen hebben maar het feit dat het terrein rondom de kerk tot voor een halve eeuw als dorpskerkhof in gebruik bleef is er de oorzaak van geweest dat er van de middeleeuwse begravingen vrijwel niets meer restte. Raadselachtig bleef voorshands de vondst van vier, uit kloostermop-

lingspatroon van het omgrachte kloosterterrein, zoals dit ook thans nog bij de dorpsbebouwing is aangehouden. In overeenstemming met de richting van de hoofdas van het rechthoekige omgrachte gebied sloot de rij „stiepen” in de richting noordoost-zuidwest schuins aan op het punt waar de noordelijke koor muur overgaat in de ronding van de zevenvoudig gelede koorsluiting. Hoogst waarschijnlijk zette de rij klippen zich in noord-oostelijke richting voort maar dit werd niet verder nagegaan in verband met aanwezigheid van de pastorie, ten oosten van het kerkhof.

Kennelijk geldt het hier een onderdeel van een middeleeuwse spaarboogconstructie van een bouwwerk, waarvan de plaatsing strookte met de richting van de kloosteromgrachting en het be- loop der verkavelingen daarbinnen, zoals dit ook nu nog het geval is, doch géén rekening hield met de oriëntering van de abdijkerk. Op zichzelf is deze constellatie reeds een verwonderlijke zaak, al kan men zich moeilijk indenken dat heel het indrukwekkende, deels opgehoogde en met dubbele singels afgeperkte Thesinger klooster-, resp. dorpscomplex reeds werd aangelegd, voor welk doel ook maar, eer ter plaatse de plannen rijpten tot de stichting van een klooster over te gaan.

Hoe het zij, mogelijk hebben de teruggevonden klippen of „stiepen” behoord tot de onderbouw van het zogenaamde Abtshuis, dat in het jaar 1825 werd afgebroken om te worden vervangen door de thans nog bestaande dorpspastorie. De huidige bebouwing vormde tevens een beletsel de opgravingen uit te breiden aan de noordzijde van het dorpskerkhof, waar zich de andere kloostergebouwen bevonden moeten hebben. Voor het overige kunnen deze slechts een betrekkelijk gering gedeelte van het omgrachte gebied in beslag hebben genomen, in casu de westelijke helft daarvan.

De oostelijke helft wekt de indruk nimmer bebouwd te zijn geweest. Een diagonaal door dit oostelijke gedeelte gegraven sleuf leverde geen enkele aanwijzing op voor het bestaan van enig middeleeuws bouwwerk. Wel stieten wij in een verhevenheid in de uiterste zuidoostelijke hoek van het terrein op de sporen van een kloosterlijke steenoven, getuige de aanwezigheid van aslagen, baksteengruis, brokken van kloostermoppen, profielstenen en wat dies meer zij. Vervolgens zouden wij nog weer willen terugkomen op de vraag, reeds in ons vorig bericht gesteld, welk bouwwerk het 13de eeuwse Thesinger klooster vooraf kan zijn gegaan. In dit verband herinneren wij nog weer aan de secundair gebezigde

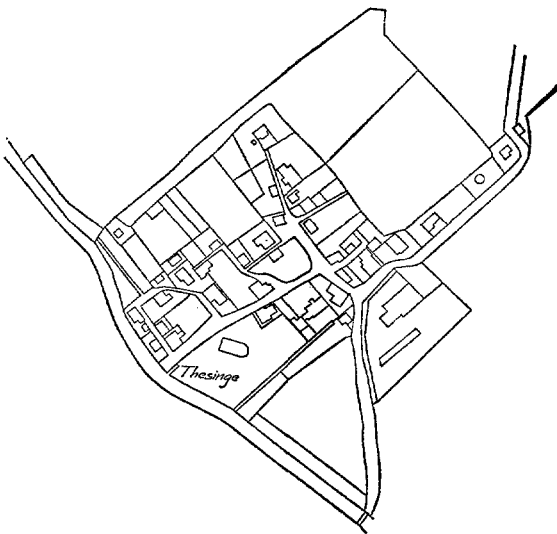

Fig. 2. Dorpskern van Thesinge, volgens het oudst bewaarde minuutplan. Het gedeelte van het kloosterterrein, bewesten de bebouwde kern afgesneden door de Thesingermaar, is niet meegetekend.

pen opgetrokken en zeer diep in de slappe, uit veen- en kleilagen samengestelde ondergrond stekende, in doorsnede rechthoekige klippen. Hun afmetingen verschilden onderling enigszins en zij lagen in een richting, strokende met het verkavel-

moppen en profielstenen in het gietwerk der grondboogconstructies op de scheiding van koor en dwarsschip, in 1973 ontgraven. Bedacht zij tevens dat het optreden van de H. Hathebrand te Thesinge enige decennia eerder voorviel dan de bouw van de ons bekende kloosterkerk.

Helaas heeft het voortgezette onderzoek ons in deze weinig wijzer gemaakt, al vroegen wij ons reeds af hoe men de verkavelingsrichting van het omgrachte kloosterterrein zou moeten verklaren, en in nauw verband daarmee de vreemde aansluiting van de abdijkerk met het gebouw, waarvan de spaarboogfundering werd teruggevonden. Maar welke „miles” of andere gefortuneerde potentaat uit het Innersdijk van de late 12de eeuw zou zich ooit uit eigen middelen de aanleg van een dergelijk uitgestrekt omgracht terrein, dat dan wel een borg of stins tot middelpunt moet hebben bezeten, hebben kunnen veroorloven? Zou diens naam ook niet zijn beklifd bij de overdracht van heel dit aanzienlijke bezit aan de H. Hathebrand?

Terloops zij nog opgemerkt dat het omgrachte kloosterterrein zich tot over de Thesingermaar uitstreckte, getuige de resten van de dubbele singels ook aan de westzijde van deze afwatering. Kennelijk is deze door het kloosterterrein heen gegraven en behoefde men daarbij slechts de kern van het klooster te ontzien, in het bijzonder kerk en kerkhof.

In ons vorig bericht wezen wij er al op dat de *Vita S. Hathebrandi* de naam Thesinge niet vermeld en slechts mededeelt dat het klooster werd gesticht op het grondgebied van Garmerwolde — „Geramarawald”. Als dorp of kerspel bestond Thesinge in de 12de eeuw blijkbaar nog niet, al is het natuurlijk geenszins uitgesloten dat zich ter plaatse in de dagen van de H. Hathebrand reeds een gehucht of boerderij bevond, mogelijk zelfs een versterkte nederzetting, gesteld tenminste dat het grachtencomplex reeds van vóór de kloosterstichting dateert.

Anders is het daarentegen gelegen met het gehucht Steerwolde, op een afstand van 1250 meter ten noordwesten van Thesinge te vinden. Onder de naam „Stedarawalda” paradeert het in de 11de-eeuwse goederenregisters van het klooster Werden en wij spraken in 1963 al de veronderstelling uit dat dit oord zijn naam ontleende aan het wierdedorp Stedum, van waaruit het onderhavige gedeelte van de „wolden” binnen de latere Wolddijk ter hand kan zijn genomen. Wij aarzelden nog of de grondslagen van een uit kloostermoppen opgetrokken zaalkerkje, in 1964

ontdekt en door het B.A.I. te Groningen opgegraven, het voormalige kerspelkerkje van Steerwolde betroffen dan wel de kapel, voor de bouw waarvan de zusters van het Geestelijke Maagdenklooster te Groningen in het jaar 1470 toestemming vroegen — en verkregen — van de Thesinger abt. Genoemd klooster bezat te Steerwolde namelijk een „voorwerk” met landerijen, welke grensden aan de bezittingen van het Thesinger klooster aldaar. Bij nader inzien menen wij toch meer gewicht te moeten hechten aan de ouderdom van de drie zandstenen sarcofaagdeksels op het Steerwolder kerkhof en zijn thans de vaste overtuiging toegedaan dat het hier wel degelijk het kerspelkerkje betreft, ergo niet de kapel welke de aanleiding vormde tot het opstellen van de oorkonde uit het jaar 1470. Zulks te meer omdat aan de in 1964 opgegraven bakstenen kapel een ouder bouwwerk vooraf moet zijn gegaan, vermoedelijk uit hout opgetrokken, getuige de teruggevonden paalsporen. Bij dit oudere kerkje behoorden tevens de grafkuilen welke door de funderingssleuven der opvolgende kapel werden doorsneden.

Blijkens het Registrum Curarum van het Frieze diocces binnen het bisdom Munster bestond de parochie „Stederwalde” nog in het midden van de 15de eeuw. Drs. O. D. J. Roemeling te Hardegarijp wees ons er op dat de parochie niet was geïncorporeerd bij het Thesinger klooster, doch dat van de Cisterciënser nonnen te St.-Annen, dat, evenals het Thesinger klooster en dat der Geestelijke Maagden te Groningen, landerijen te Steerwolde bezat. Mogelijk had het klooster te St.-Annen deze patronaatsrechten verworven via het moederklooster te Aduard, welke abdij de parochiekerk van Stedum in de jaren 1240-1245 verkreeg. Aangezien de naam Steerwolde op ontginning wijst vanuit Stedum, ligt de veronderstelling voor de hand dat de Steerwolder parochie van de Stedumer parochie was afgesplitst en tegelijk daarmee in het bezit van Aduard kwam, welke abdij de patronaatsrechten op haar beurt overdroeg aan St.-Annen. Voor het overige lag het klooster van St.-Annen binnen de parochie Emederwolde, waarvan de kerk vermoedelijk op het nog bestaande kerkhofje van Lutkewolde verrees, niet ver van St.-Annen. De naam Emederwolde zou er op kunnen wijzen dat deze parochie ontstond na de ontginning van het „wold” dat tot de gemene gronden van het terdorp Westeremden had toebehoord, conform de verhouding Stedum-Steerwolde.

Intussen verwondert het ons dat juist de abt

van Thesinge, niet die van St.-Annen, in het jaar 1470 nadrukkelijk vaststelt dat de meiers van het Geestelijk Maagdenklooster en hun „knechten of magheden” op het voorwerk van het Groningse klooster te Steerwolde werkzaam, „sullen staen onder der kerspelkerken in allen dingen ten dode ende ten leven”. Mogelijk stipuleerde de Thesinger abt zulks omdat de oude parochiekerk, die duidelijk wordt onderscheiden van de nieuw te bouwen kapel bij het voorwerk, op grondgebied van het Thesinger klooster stond, ofschoon de patronaatsrechten het eigendom waren van het naburige klooster te St.-Annen.

Vreemd is ook dat de *Vita S. Hatbebrandi* Thesinge tot het grondgebied van Garmerwolde schijnt te rekenen terwijl de parochie Garmerwolde zich ter zijde van de parochie Steerwolde uitstreckte en de indruk wekt te zijn ontstaan door afsplitsing uit de parochie Ten Boer. Tussen het kerspel Ten Boer, met zijn veronderstelde dochterparochie Garmerwolde enerzijds, het kerspel Steerwolde anderzijds, lag bovendien nog een derde ontginningparochie, Hemerderwolde, geklemd, ook weer in de gedaante van een langgestrekte reeks landerijen, waarvan de benaming wijst op rechtstreeks verband met het terpdorp Hemert, gelegen tussen Stedum en Ten Post. Samen met de parochie Emederwolde krijgt men aldus niet minder dan vier smalle, strookvormige ontginningkerspelen naast elkaar, alle vanuit oostelijker gelegen terpdorpen in ontginning genomen en naar het zuiden begrensd door de Wolddijk, naar het noorden door de Kardingermaar, aan de overzijde waarvan zich de ontginningparochie Bederwolde uitstreckte, het „Asterbederwalda” uit het Munsterse Registrum Curarum, op haar beurt afgesplitst van de parochie Bedum.

Ten onrechte vereenzelvigen wij in ons vorig bericht de voormalige kerkstede van Bederwolde met het kerkhofje van Lutkewold, alias Emederwolde. Veeleer dient men de naam Bederwolde te hechten aan het enige jaren geleden teruggevonden kerkhofje nabij de Bedumer oever van het Kardingermaar, juist 2 km ten noorden van Steerwolde — wij danken dit nieuwe gegeven aan drs. J. W. Boersma te Groningen. Hopelijk biedt de op handen zijnde publicatie van diens hand over de opgraving van het Steerwolder kerkje gereede aanleiding de uiterst merkwaardige ontginningsgeschiedenis, en in nauw verband daarmee de opdeling in kerspelen van geheel Innersdijk, in een nieuw licht te plaatsen. Waarbij voorlopig nog wel geen antwoord zal zijn te bekomen op de vraag waar het kerkje van

Hemederwolde gestaan kan hebben, gelijk wij ook wel op de restauratie van de Cisterciënser abdijkerk te Ten Boer zullen dienen te wachten alvorens met zekerheid te kunnen bekomen over de standplaats van het parochiekerkje van Ten Boer. Welke laatste dorpsnaam uiteraard niet de oorspronkelijke kan zijn geweest zodat ook uit een oogpunt van naamkunde de kring van de Wolddijk nog niet gesloten is.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

OVERIJSEL

Goor

Naar aanleiding van een melding van B. Groenewoudt uit Holten, dat bij nieuwbouw in de Whee II, westelijk van Goor, door hem enige sporen van een urnenveldje waren gevonden, vond op 6 en 7 januari 1975, met medewerking van de gemeente Goor, de aannemer J. C. Bouwmeesters en de vinder een onderzoekje plaats.

Het grafveldje was gelegen op de ter plaatse NNW-ZZO geörienteerde en c. 40 m brede dekzandringwal rond de voet van de Herikerberg. Over een oppervlakte van 30 bij 7 m werden 5 of 6 (delen van) kringgreppels gevonden met diameters van 2 tot 4 m, echter zonder sporen van crematiebijzettingen. Dit laatste moet geweten worden aan zeer hoog in of op de oorspronkelijke bodem geplaatste crematies, die met de middeleeuwse beakkering verdwenen moeten zijn. De grondsporen waren afgedekt met een gemiddeld een halve meter dikke eslaag.

Het oostelijk gedeelte van het grafveldje was reeds geheel door uitgevoerde werkzaamheden verdwenen. Daar werden enige scherven van een urn met versierde schouder en wat crematie gevonden, terwijl een arbeider verklaarde daar soortgelijke kringgreppels als in het opgegraven deel te hebben waargenomen. Daar de westgrens van het grafveldje bepaald werd door de begrenzing van de dekzandrug zelf, de noordgrens door een locale depressie in de rug en de zuidgrens vermoedelijk bereikt was, is naar schatting een derde deel van het grafveldje opgegraven.

De veelal ovale greppels waren sterk veroerd, terwijl ook veel brokjes oer in de humeuze vullingen aanwezig waren. Van het oorspronkelijk aanwezige podsolprofiel werd de loodzandlaag op de lagere delen van de rug teruggevonden, waarin verspreid enig vuursteenafslag voorkwam. Tot slot vermelden wij een brandkuil en enige rechthoekige paalkuilen, waarvan er één een kringgreppel versneed.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde)

Den Ham

In een bouwput in Den Ham noordoost werden *c.* 60 met grof kwartsgruis verschraalde scherven (in Overijssel bestaat de verschraling gewoonlijk uit granietgruis) van een onversierde pot met het model van een wikkeldraadpot gevonden. Van deze vroege bronstijd pot zijn slechts hals en schouder reconstrueerbaar. De vondsten kwamen uit een ronde kuil van 1 m doorsnede en meer dan een halve meter diepte. In het profiel van de bouwput was een waarschijnlijk overstoven cultuurlaagje waarneembaar.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde)

Losser

In het vernield gewaande urnenveld „de Oelemars” werden in de noordelijke strook van een ontgroning toch nog diverse urnen of restanten ervan aangetroffen. De dragline-machinist ter Denge verzamelde zo goed als onder de gegeven omstandigheden mogelijk was de urnscherven, die inmiddels op de R.O.B. zijn gerestaureerd. Samen met de vinder kon ondergetekende op 5-9-1974 nog twee urnen opgraven: een Harpstedt urn en een urn met indrukken van een bronzen armband op de schouder. Beide urnen waren pal naast elkaar in vrij diepe, steilwandige kuilen geplaatst. De Harpstedt urn was slechts voor *c.* 20% met crematie gevuld, waarop een bijpotje was geplaatst; tussen de crematie is een „drupel” brons gevonden.

De versierde urn was aan de onderzijde onvolledig gebakken en onder meer daardoor sterk in elkaar gezakt. De urn bevatte op halve hoogte een grofwandig, half bijpotje. Tussen de crematie van een der eerder gevonden Harpstedt urnen kwam het fragment van een ijzeren scheermesje tevoorschijn.

Grondsporen zijn ondanks plaatselijk schaven helaas niet waargenomen. Het gevondene dateert het urnenveld in de vroege ijzertijd (Ha. D).

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde)

ZUID HOLLAND

Molenaarsgraaf-Hazendonk

In de periode 3 juni–18 september heeft de eerste campagne plaats gevonden van de opgraving van de zgn. Hazendonk in de gemeente Molenaarsgraaf (Alblasserwaard). Op deze kleine, geïsoleerd gelegen „donk” (de top van een Oud-Holocene rivierduin) waren bij een uitgebreid verkennend onderzoek in 1967 (zie *Oudheidk. Meded.* 53/54, 1972-'73, 127–168) tenminste 4 bewoningsfasen vastgesteld, gedateerd om-

streeks 4100(?), 3400, 3000, 2400 en 1700 v. Chr., dus het gehele neolithicum omvattende. Deze bewoningsfasen konden gecorreleerd worden met resp. een nog onbekende cultuur, de recentelijk in de polder Oostelijk Flevoland gedefiniëerde Swifterbant Cultuur, een nieuwe aardewerk groep waarvoor de Hazendonk zelf naamgever is, de Vlaardingen- en de Klokbekercultuur. Alleen van de laatste drie fasen werd archeologisch materiaal gevonden.

Voor de uitvoering van een opgraving op een niet met vernieling bedreigd terrein moet een sterke wetenschappelijke motivering bestaan: verwacht mocht worden, dat de top van de donk steeds als nederzettingsterrein had gediend, maar dat door erosie en latere biologische activiteit daar weinig grondsporen en vondsten bewaard waren gebleven. Uit elke bewoningsfase werden afvallen verwacht op de met veen overdekte steile hellingen van de donk en in de bijbehorende niveau's (de oude loopvlakken) in het veen. In een, voor Nederland uitzonderlijke, stratigrafische ligging konden hier van verschillende opeenvolgende gemeenschappen niet verontreinigde vondstcomplexen worden verzameld. Bovendien zou niet alleen de materiele cultuur nader gepreciseerd kunnen worden, maar dankzij de natte omstandigheden middels het beendermateriaal, zaden, stuifmeel en boor-onderzoek kon ook een inzicht worden verkregen in de voedsleconomie, het landschap, de begroeiing (en de menselijke verstoring daarvan) tijdens elke bewoningsfase. Onderlinge vergelijking van deze gegevens verschaffen een beeld van het neolithiseringsproces in dit voor akker bouw en veeteelt ogenschijnlijk weinig geschikte gebied. Tot zover over de wetenschappelijke probleemstelling.

Dat er in 1974 een start kon worden gemaakt met het onderzoek is vooral te danken aan de interesse van de beoefenaars van een aantal essentiële disciplines en de bereidheid om aan het project deel te nemen: drs. P. Baas (houtanatomie, Rijksherbarium Leiden), mej. drs. C. C. Bakels (zaden, Instituut voor Prehistorie, Leiden), mej. dr. A. T. Clason (paleo-zoölogie, Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen), dr. T. van der Hammen (pollenanalyse, Hugo de Vrieslaboratorium, Amsterdam), drs. A. Voorrips (computerverwerking, Instituut voor Prae-Protohistorie, Amsterdam).

Daar het van groot belang was de positie van elke vondst zo nauwkeurig mogelijk te kennen werd besloten de wijze van vondstregistratie, zoals die o.m. door het Biologisch-Archeologisch

Instituut te Oostermeer en Swifterbant wordt uitgevoerd, ook op de Hazendonk toe te passen. Alle vondsten werden individueel ingemeten en de gegevens zullen per computer worden verwerkt. Dit arbeidsintensieve systeem is alleen met een werkkamp uit te voeren.

In overleg met drs. Voorrips werd de te volgen werkmethode vastgesteld en de wijze van coderen besproken. Er werd een werkkamp georganiseerd voor middelbare scholieren (vanaf 16 jaar) en studenten. Het slagen van dit werkkamp is niet alleen te danken aan het enthousiasme en de werklust van de deelnemers maar voor een groot deel ook aan de zeer gewaardeerde medewerking en hulp van de eigenaar van het land, de heer J. A. Baan, op wiens erf gastvrijheid werd genoten.

Het kamp bleek ook niet alleen de opgravingen nutte te zijn; tevens vonden studenten in diverse archeologische studierichtingen daar gelegenheid opgravingservaring op te doen en konden vele tientallen geïnteresseerde jongeren actief hun hobby beoefenen. Twee weken werden speciaal voor de Nederlandse Jeugdbond voor de Bestudering van de Geschiedenis gereserveerd. Na de opgraving heeft zich uit de deelnemers een werkgroep geformeerd, welke conservering, beschrijving en computer-codering van de vondsten uitvoert.

Op 5 augustus voerde de jaarlijkse excursie van de INQUA-commissie Nederland naar de opgraving. De kampkeuken verzorgde een welvoorzien lunch. Op 10 en 11 augustus werden open dagen gehouden voor resp. de plaatselijke bevolking en vakgenoten, waarbij in totaal *c.* 250 geïnteresseerden en *c.* 150 scholieren in klasverband over het opgravingsterrein en langs een kleine expositie van de vondsten werden rondgeleid.

Langs de rand van de donk en op zodanige afstand, dat het zand zich op 1,5 à 2 m diepte bevond werden 12 kleine putten van 2 × 3 m aangelegd met onderlinge afstanden van 15 m. In deze zône zijn de vondstomstandigheden het gunstigst om de exacte positie van eventuele afvallagen vast te stellen: er is al wel sprake van een stratigrafische ordening en been is al bewaard gebleven, maar er behoeft nog geen zware bemaling te worden aangelegd. Om het nederzettingsterrein zelf te onderzoeken zijn vier 4 × 10 m grote putten ontgraven. Het belangrijkste waren evenwel twee grote putten met zware bronbemaling boven de overdekte flanken van de donk, waarin de diepgelegen afvallagen werden

aangesneden. In deze putten zijn gedurende ruim 14 weken door een team van wisselende samenstelling, gemiddeld 17 man sterk, ruim 10 000 vondsten gedocumenteerd. Tevens zijn *c.* 100 monsters verzameld ten behoeve van de aan het project deelnemende specialistische onderzoekers. Met name hiervoor zijn vele kubieke meters cultuurlaag met een speciaal geconstrueerde grote zeefinstallatie met waterspoeling gezeefd.

Van beide oudste bewoningsfasen zijn bij het onderzoek geen duidelijke aanwijzingen gevonden. Mogelijk bevinden de sporen uit deze tijden zich op een ander deel van het terrein. Wel zijn van de fase 3000 v. Chr. zoveel vondsten en monsters verzameld, dat het mogelijk zal zijn het „Hazendonk aardewerk” door „Hazendonk cultuur” te vervangen.

De vondsten concentreren zich aan de zuidzijde van de donk, vooral op de overdekte helling en op het oude loopvlak in het veen, dat op *c.* —3,20 m met de donkhelling contact maakt. Het is herkenbaar door grote hoeveelheden ingespoeld zand en overvloedige houtskool. De vondsten omvatten scherven (onder meer enkele grote potfragmenten) met alle eerder voor het Hazendonk aardewerk gepresenteerde kenmerken: stripopbouw, grove kwartsverschraling, ronde afgevlakte en vlakke bodems, horizontale knobbeloren, ton- en komvormige profielen met naar binnenstaande randen, die vaak weer even zijn terug gebogen, frequente versiering bestaande uit diverse typen indrukken (nagel, vingertop, diverse spateltypen), geordend in het gehele oppervlak bedekkende velden. Een zône langs de rand is meestal onversierd.

Aan de bekende vormen en versieringstypen kunnen een aantal nieuwe worden toegevoegd. Een paar stukken gebakken pottbakkersklei tonen aan, dat het aardewerk ter plaatse werd gemaakt. Van steen zijn fragmenten gevonden van kwartsietbijlen met rond-ovale doorsnede, van slijpstenen, maalstenen en een pijlschachtschuuder. Het vuursteenmateriaal is zeer arm. Een paar grote geretoucheerde klingen en een grote ronde krabber zullen zijn geïmporteerd uit het zuiden. Grote beenderen zijn schaars. Het zeven van grote delen van de cultuurlaag leverde echter vele kleinere botten (vnl. van vogels en vissen volgens voorlopige determinatie door dr. A. T. Clason), overvloedige zeer kleine visresten, zoals wervels, en kieuwbeentjes, verkoolde hazelnoten en appeltjes, een barnstenen kraal en veel klein vuursteen. De grote hoeveelheden zeef-residu, die nog uitgespoeld moeten worden, hebben

reeds enkele verkoolde graankorrels en een gevarieerd monster zaden van natuurlijke vegetatie opgeleverd.

Het Vlaardingen-niveau is eveneens zandig en door houtskool zwart gekleurd. Het verlaat de donkhelling op *c.* —2,60 m NAP en is aan de zuidkant van de donk tot 15 m ver in het veen te vervolgen. Ook vondsten werden daar nog gedaan, waaruit blijkt, dat het niet alleen de donk zelf, maar ook het omringende veen tot het nederzettingsterrein behoorden. Maar de bewoning lijkt zich op de NO punt van de donk te hebben geconcentreerd, waar een intens zwarte afzetting met overvloedige visresten werd aangetroffen. Voor palaeobotanisch- en zoölogisch onderzoek is, door het zeven weer alle materiaal voorhanden, met uitzondering van de grote beenderen. Het aardewerk heeft vrijwel steeds een rij gaatjes onder de rand, bezit slappe profielen en is veelal met een mengsel van gebroken kwarts en scherfgruis verschraald. Een datering als VL-1, in de zin van Voorschoten is dus niet zonder meer gerechtvaardigd, wèl een relatief vroege plaatsing binnen het geheel van de Vlaardingen cultuur. Een geïsoleerd in het bewuste niveau gevonden volledig te reconstrueren pot valt door zijn duidelijke stripopbouw en markante profiel wat uit de toon.

In en op een kleilaag met een aanhechtingspunt tussen —2.10 m en —1.90 m NAP (de hoogwaterklei van de Schoonrewoerdse stroomrug), werden vondsten aangetroffen, die een be-

woning tijdens de eindfase van de Vlaardingen Cultuur documenteren. Het aardewerk is met scherfgruis verschraald, bezit S-vormige profielen en heeft geen rij gaatjes onder de rand. Enkele scherven van „All-over ornamented” en Europese klokbekers behoren mogelijk ook in deze fase thuis en geven dan (onafhankelijk van toekomstige 14 C-dateringen) een ouderdom van 2200–2000 v. Chr. Vermeldenswaard zijn uit deze fase een vuurstenen bijltje, een flinke hoeveelheid goed geconserveerd beenmateriaal, een botanisch monster uit een humeuze depressie in de top van de kleilaag en de grote hoeveelheden houtskool, die op het kaal branden van het nederzettingsterrein wijzen. Een verspoelingspakket, dat de klei bedekt verraad een sterke erosie van het verlaten nederzettingsterrein. Een laatste gebruik van de donk is gedocumenteerd door enkele late (Veluwse klok-)bekerscherven.

De verzamelde gegevens en monsters zullen ons in staat stellen veel van de in de aan het geformuleerde vraagstellingen te beantwoorden. Een aantal vragen staan echter nog open en een aantal nieuwe zijn gerezen. Voor de afronding van het onderzoek zijn nog 2 of 3 opgravingscampagnes voorzien. Pas daarna en na de bewerking van monsters en vondsten zal kunnen worden overzien in hoeverre de genoemde doelstellingen zijn bereikt.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
(L. P. Louwe Kooijmans)

MEDEDELING

KLASSIEKE KUNST UIT PARTICULIER BEZIT

Nederlandse verzamelingen 1575-1975

In dit Monumentenjaar viert de Vereniging Antieke Beschaving haar 50 jaar bestaan. Dit jubileum valt samen met het vierde eeuwfeest van de Universiteit van Leiden. Ter gelegenheid hiervan organiseert het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden in samenwerking met de Vereniging Antieke Beschaving een tentoonstelling van Griekse en Romeinse kunstvoorwerpen uit Nederlands privé-bezit. Het is de bedoeling de geschiedenis van de Nederlandse verzamelingen op dit gebied in de laatste vier eeuwen te illustreren en tevens de beste stukken uit particuliere collecties van vandaag te tonen. Hoogleraren, leraren en studenten hebben samengewerkt aan het totstandkomen van de catalogus, die een belangrijke documentatie van dit materiaal vormt.

De tentoonstelling zal geopend zijn in het: Rijksmuseum van Oudheden 15 mei-6 juli 1975; Rijksmuseum G. M. Kam 9 aug.-5 okt. 1975.

PROVINCIE DRENTHE

Bij het Provinciaal Museum van Drenthe is plaats voor een

MEDEWERKER(STER) historische afdeling

Functie-inhoud:

Assisteren van de conservator van de historische afdeling bij het feitelijk en het administratief beheer van het niet-archeologische museumbezit. Dit betreft de volgende collecties en onderafdelingen:

Voorwerpen van oude kunst, — van nijverheid en — van oude ambachten; costuums; kunst rond 1900; moderne kunst; munt- en penningkabinet; prentenkabinet.

Functie-eisen:

Ervaring in dergelijke werkzaamheden op één of meerdere van de bedoelde vakgebieden.

Opleiding minimaal HAVO, of daarmee gelijk te stellen opleiding en verder een gerichte vakopleiding (b.v. een museum-cursus).

Salariëring:

Afhankelijk van ervaring en opleiding wordt voorshands een salaris geboden overeenkomstig de rang van adjunct-commies of adjunct-commies A (salarisgrenzen f 1275.— tot f 1814.— per maand resp. f 1452.— tot f 2022.— per maand). Verder zijn, naast de Interprovinciale Ziektelkostenregeling — de voor de overheid gebruikelijke rechtspositieregelingen van toepassing.

Sollicitaties binnen 14 dagen na het verschijnen van dit blad te richten aan de Directeur van het Provinciaal Museum van Drenthe, Postbus 134, Assen.